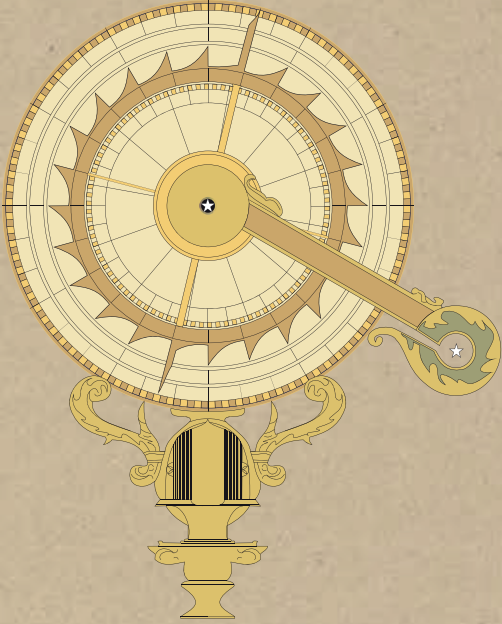

İSLAM BİLİM TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

FATİH
SULTAN
MEHMET
VAKIF ÜNİVERSİTESİ

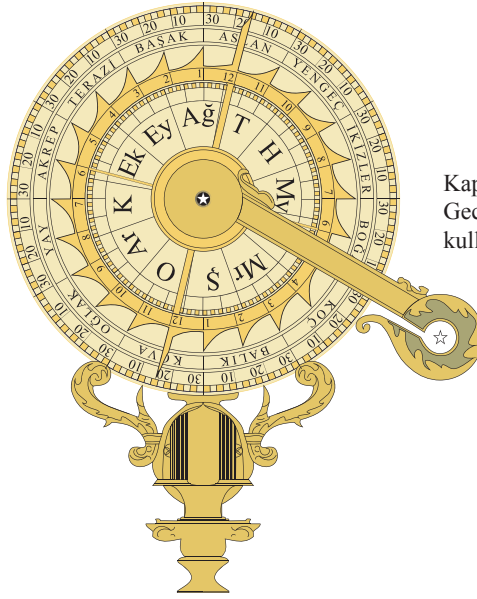
JOURNAL FOR THE HISTORY OF
ISLAMIC SCIENCE

İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi (İBTAD)

Cilt 1 - Sayı 1 - Aralık 2025

Journal for the History of Islamic Science (JHIS)

Volume 1 - Issue 1 - December 2025

Kapakta kullanılan görsel tasarım:
Geceleri yön ve zaman tayini için
kullanılan *Nocturnal* aletidir.

Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Bilim Tarihi Bölümü ve Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Enstitüsü işbirliğiyle
yayınlanmaktadır.

Bu dergi, yılda iki sayı olarak yayınlanan, süreli, hakemli bir İslam bilim tarihi ve düşüncesi araştırmaları dergisidir. Dergiye yapılan atıflarda İBTAD kısaltması kullanılmalıdır.

Dergide yayınlanan yazılarda ileri sürülen görüşler yazarlara aittir.

Tüm hakları saklıdır. Bu yayının hiçbir bölümü Prof. Dr. Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Enstitüsü'nün yazılı izni olmadan, fotokopi yoluyla veya elektronik, mekanik ve sair suretlerle kısmen veya tamamen çoğaltılamaz, dağıtılamaz, kayda alınamaz. Normal ve kanuni alıntılarda kaynak göstermek zorunludur.

All rights reserved. No part of this publication may be copie, reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by means, without the prior expressed permission in writing of Prof. Dr. Fuat Sezgin Institute for the History of Islamic Science. It is obligatory to show footnotes for regular or legal quotations.

© 2025 Copyright

İSLAM
BİLİM
TARİHİ
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

FATİH
SULTAN
MEHMET
VAKIF ÜNİVERSİTESİ

Sahibi Nevzat ŞİMŞEK - Rektör
Owner Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi adına
 The Name of Fatih Sultan Mehmet Vakıf University

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü İsa UĞURLU
Responsible Manager Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi
 Fatih Sultan Mehmet Vakıf University

Yazışma Sefa Nur KURUÇAY
Correspondence Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi
 Fatih Sultan Mehmet Vakıf University

Yayıncı Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi
Publisher Fatih Sultan Mehmet University Press

Tasarım İslam ŞENÖZ - Şeyma ALBAYRAK
Design

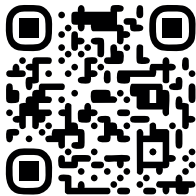
Kapak Görseli Prof. Dr. Mustafa KAÇAR - Şeyma ALBAYRAK
Cover

Mizanpaj Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi - Kurumsal İletişim ve Tanıtım Birimi
Design

e- ISSN 3108-6705

Yayın Türü Süreli Yayın
Publication Type Periodical

İrtibat İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi
Contact Cankurtaran Mah. Caferiye Medresesi Sk. No: 36 Ayasofya Medresesi
 Fatih/İstanbul
 ibtad@fsm.edu.tr

Dergide yer alan yazılardan ve aktarılan görüşlerden yazarlar sorumludur.

Authors bear responsibility for the content of their published articles.

Yayın dili Türkçe ve İngilizcedir.

The publication languages of the journal are Turkish and English.

Aralık ve Haziran aylarında, yılda iki sayı olarak yayımlanan uluslararası, hakemli, açık erişimli ve bilimsel bir dergidir.

This is a scholarly, international, peer-reviewed and open-access journal published biannually in December and June.

**İSLAM
BİLİM
TARİHİ**
 ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

**FATİH
SULTAN
MEHMET**
 VAKIF ÜNİVERSİTESİ

Dergi Yazı Kurulu

Editorial Management

Baş Editör Prof. Dr. Mustafa KAÇAR
Editor-in-Chief **Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi**
Fatih Sultan Mehmet Vakıf University

Editörler Dr. Nihal FIRAT ÖZDEMİR
Editors-in-Chief **Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi**
Fatih Sultan Mehmet Vakıf University

Dr. Emine CANLI

Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi
Fatih Sultan Mehmet Vakıf University

Dr. Neslihan ALAN

Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi
Fatih Sultan Mehmet Vakıf University

Editorial Asistan Fatma Esmenur KOÇ
Editorial Assistant Cansu DEMİRBAĞ
Sefa Nur KURUÇAY
Esmâ BİÇER

Dil Editörleri Elif AKDİN ÖNDER
Language Editors Emine Esmenur KOÇ
Hacı Yaver ÇERÇİ
Rabia ODABAŞI
Tamer KİBRİT

Dergi Yayın Kurulu Editorial Management

Prof. Dr. Adnan BAKİ	Trabzon Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmed DJEBBAR	Lille Üniversitesi (Emeritus)
Prof. Dr. Ali DURUSOY	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Ferruh ÖZPİLAVCI	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. George SALIBA	Colombia Üniversitesi
Prof. Dr. Hüseyin TOPDEMİR	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Jan P. HOGENDİJK	Utrecht Üniversitesi
Prof. Dr. Jeffrey A. OAKS	University of Indianapolis
Prof. Dr. Mehmet Cüneyt KAYA	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Melek DOSAY GÖKDOĞAN	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Mustakim ARICI	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. Peter ADAMSON	München Üniversitesi
Prof. Dr. Yavuz UNAT	Kastamonu Üniversitesi
Doç. Dr. Bekir Harun KÜÇÜK	Pennsylvania Üniversitesi
Doç. Dr. Harun YILMAZ	Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. M. Fatih ÇALIŞIR	İstanbul Üniversitesi
Dr. Fahreddin IBRAGİMOV	Özbekiston Respublikası Fenler Akademiyası
Dr. Hasan UMUT	Boğaziçi Üniversitesi
Dr. Halime Mücella DEMİRHAN ÇAVUŞOĞLU	Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Dr. Hüseyin ŞEN	Bağımsız Araştırmacı

İçindekiler

Table of Contents

07	Sunuş Introduction Mustafa Kaçar
10	Çeviri Makale Translation Article Bilim Eğitimi Kurumları Science Education Institutions Ekmeleddin İhsanoğlu
25	Araştırma Makaleleri Research Articles Bilimi, Ahlâkî Olgunlaşmanın ve Toplumsal Sorumluluğun Merkezine Yerleştiren Bir Osmanlı Aydını: Hamîd Vehbî ve <i>Medrese-i Fünûn Dergisi</i> An Ottoman Intellectual Who Placed Science at the Center of Moral Maturity and Social Responsibility: Hamîd Vehbî and <i>Medrese-i Fünûn Journal</i> Mustafa Çırpan, Tuncay Zorlu
38	Bilim Glokaldir: Newtonculuğun Dolaşımına Dair Tarih Yazımsal Perspektifler Science is Glocal: Historiographical Perspectives on the Circulation of “Newtonianism” Derya Gürses Tarbuck, Dhruv Raina, Sebastian Molina Betancur, Zhaoyuan Wan
45	<i>Halâ</i> Meselesi: Philon ve Fârâbî’de Boşluk Deneyleri The Question of <i>Halâ</i> : Void of Experiments in Philon and al-Fârâbî Zeyneb Bahadır
60	Osmanlı Seyahat Literatürünün Bilginin Dolaşımına ve İletişimine Katkıları: Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi’nin <i>Sefaretnâmesi</i> ve Evliya Çelebi’nin <i>Seyahatnâmesi</i> The Contributions of Ottoman Travel Literature to the Circulation and Communication of Knowledge: The <i>Sefaretnâme</i> of Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi and the <i>Seyahatnâme</i> of Evliya Çelebi Kübra Türe Yakın

Sunuş | Introduction

Bilim tarihinin en temel sorularından biri şudur: Bilgi nasıl üretilir, nasıl dolaşır, nasıl korunur ve hangi kurumlar aracılığıyla kuşaklara aktarılır? Bu sorunun cevabı, yalnızca metinlerin ve isimlerin izini sürmeyi değil; aynı zamanda kurumsal hafızayı, koleksiyonları, eğitim pratiklerini ve bilimsel yayıncılığı birlikte düşünmeyi gerektirir. İşte İslam Bilim Tarihi Araştırmaları dergisi, bu bütüncül yaklaşımın yayın ayağı olarak doğmuştur.

Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi bünyesinde, Prof. Dr. Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Enstitüsü ve Bilim Tarihi Bölümü tarafından yayımlanan dergimizin ilk sayısını DergiPark üzerinden bilim dünyasıyla buluşturmanın heyecanını yaşıyoruz. Bu dergi, yalnızca yeni bir akademik yayın değil; aynı zamanda bir fikrin ve bir idealin kurumsallaşma sürecinde tamamlayıcı bir halkadır.

Yaklaşık bin yıl önce Ebu'r-Reyhan El-Birûnî, el-Âşâru'l-bâkıye 'ani'l-kurûni'l-hâliye (Maziden Günümüze Kalan Eserler) kitabı, bilim tarihine ilişkin ilk çalışma olarak kabul edilebilir. Ondan dokuz yüzyıl sonra Osmanlı alimi Salih Zeki'in kaleme aldığı bilim tarihine ilişkin eserine "Âşâru'l-bâkıye" adını vermiş olması tesadüf değil İslam medeniyetinin sürekliliğine yapılan bir vurgudur. Salih Zeki, kendi zamanına kadar gelen eserleri ve özellikle İslam medeniyetinin bilim ve teknolojiye katkılarını doğrudan İstanbul kütüphanelerinde ulaşabildiği yazma eserlere dayalı olarak hazırlamıştır. Salih Zeki Bey'i bu yola sevkeden saik ise İstanbul'da bir Fransız bankasının müdürü dostu Emile Lemoine'in:

– “Zeki Bey! Doğulular matematik ve astronomi bilimlerine yapmış oldukları hizmetlere ilişkin biz Batılıların pek az bilgisi var. İstanbul'da bulunan kütüphanelerde el yazması pek değerli eserlerin bulunduğu da şüphe yok. Boş zamanlarınızda bunları gözden geçirirseniz, sanırım ki bilimler tarihine geçmekten büyük hizmet etmiş olursunuz” şeklindeki ifadesi olmuştur.

Salih Zeki Bey, 4 ciltlik “Âşâru'l-bâkıye ve devamında Kamûs-ı Riyâziyât adlı geniş kapsamlı İslam bilim tarihi ansiklopedik sözlüğünü hazırlamıştır. Modern döneme ilişkin Türkçe ilk bilim tarihi çalışması kabul edilen bu eserler gelecek için ilham verici olması yanında Ernest Renan'ın 1883 yılında Paris Sorbon Üniversitesi Doğu Dilleri enstitüsünde “L'İslamisme et la science” (İslamiyet ve Bilim) konulu konferansında İslam medeniyetinin İnsanlık kültürüne hiçbir katısı olmadığı mealindeki ifadelerine müşahhas bir cevap niteliğini de taşır.

Türkiye’de bilim tarihi çalışmaları bu alanın akademik bir disiplin olmasından sonra daha da canlanmış ve Prof. Dr. Aydın Sayılı hocanın Bilim Tarihinin kurucusu kabul edilen Prof. Dr. George Sarton’ın yanında doktoraasını tamamlayıp Türkiye’ye dönmelerinden sonra Ankara Üniversitesi bünyesinde açılan Bilim Tarihi kürsüsü ile kurumsal bir hüviyeti kazanmıştır. Aydın Sayılı hocanın bugün dahi aşılammamış olan İslam bilim kuruları tarihi konulu doktora tezi bütün dünyada İslam medeniyetine yeni bir bakış açısı kazandırmıştır. İlk bilim tarihi bölümü, 1985 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi’nde Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu tarafından kurulmuş ve özellikle Osmanlı Medeniyetinde bilim hayatı üzerine yoğunlaşan bu alanda lisans eğitiminin gerçekleşmesinde ve Türkiye’nin uluslararası bilim tarihi platformlarında tanınmasında önemli bir adım olmuştur.

İslam medeniyetini her yönüyle ele alınarak araştırılması ve aynı zamanda oryantalist egemenliğine karşı kendisi de bir oryantalist olan Prof. Dr. Hellmut Ritter’in talebesi Prof. Dr. Fuat Sezgin’in başta Geschichte des arabischen Schrifttums (GAS) olmak üzere bu alandaki çok sayıdaki çalışması yeni bir uyanışın temsili olmuştur. Fuat Sezgin Hoca Frankfurt’tan Türkiye’ye geldikten sonra İslam Bilim ve Teknoloji tarihi araştırmaları sahasında devrim niteliğinde birçok yeniliğe de imza atmıştır. Müze, kütüphane ve vakıf gibi birçok kuruluş yanında Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi bünyesinde İslam Bilim Tarihi Enstitüsü ve Bilim Tarihi lisans programlarını açarak bu alandaki araştırmaların sürekliliğini teminat altına almıştır. Programı doğrudan Fuat Sezgin tarafından hazırlanan, FSM Bilim Tarihi Bölümü, 2013 yılında ilk öğrencilerini almış, lisans, yüksek lisans ve doktora eğitimine Prof. Dr. Mustafa Kaçar’ın bölüm başkanlığında başlamıştır. Günümüze kadar kesintisiz olarak devam eden program, gelecekteki bilim tarihçilerini ve araştırmacıların yetişmesine de imkân sağlamıştır.

Merhum Prof. Dr. Fuat Sezgin, ilmî mirası görünür kılma ve bilim tarihini “tarihî bir merak” olmaktan çıkarıp disiplinler arası, yöntemli ve kaynak temelli bir araştırma alanı hâline getirme çabasıyla, ardında güçlü bir ufuk bırakmıştır. Onun idealleri arasında; araştırmayı besleyen enstitü, akademik kadroyu yetiştiren bölüm, malzemeyi ve mirası görünür kılan müze, sürekliliği teminat altına alan kütüphane ve bu birikimi dünya ölçeğinde dolaşıma sokacak bilimsel yayıncılık yer alır. Bugün dergimizin ilk sayısı, bu idealin “yayın” boyutunu sistemli ve kalıcı bir zemine taşıyan, uzun soluklu bir emek ve iradenin sonucudur.

İslam Bilim Tarihi Araştırmaları, adından da anlaşılacağı üzere, İslam medeniyeti içinde şekillenen bilimsel pratikleri, metinleri, aletleri, kurumları ve bilgi dolaşım ağlarını merkeze alır. Ancak bunu daraltıcı bir çerçevede değil; bilim tarihi, düşünce tarihi, felsefe, filoloji, paleografi, kodikoloji, teknoloji tarihi, tıp tarihi, matematik-astronomi tarihi, coğrafya, haritacılık, eğitim tarihi ve kültürel etkileşim çalışmaları gibi alanlarla kesişen bir perspektifle ele almayı hedefler. Dergimiz; özgün arşiv çalışmaları, metin neşirleri ve tahlilleri, alet tarihi araştırmaları, yöntem tartışmaları ve literatür değerlendirmelerine açık; kaynak kullanımında titiz, kavramsal çerçevesinde berrak, tarihsel bağlamında güçlü çalışmaları teşvik eder.

İlk sayı vesilesiyle altını çizmek isterim ki, dergimiz hakemli ve bilim etiği ilke ve standartlarını gözetken bir yayın politikasıyla ilerleyecektir. Nitelikli akademik üretimin temel şartı; şeffaf değerlendirme süreçleri, güçlü editöryal koordinasyon ve bilimsel nezaketi koruyan eleştiri kültürüdür. Bu anlayışla hem Türkiye’de hem uluslararası alanda İslam bilim tarihi çalışmalarına katkı sunabilecek güvenilir bir yayın platformu oluşturmayı amaçlıyoruz. DergiPark üzerinden erişilebilir oluşumuz, bu bilginin dolaşımını genişletmek ve akademik erişimi güçlendirmek bakımından ayrıca önemlidir.

Bu ilk sayının yayın hayatına başlamasında emek veren editörlerimize özel olarak teşekkür ederim. Editörlerimiz Dr. Nihal Fırat Özdemir, Dr. Emine Canlı ve Dr. Neslihan Alan, kuruluş sürecinden editöryal işleyişin yapılandırılmasına, metinlerin değerlendirme süreçlerinin koordinasyonundan yayın disiplininin tesis edilmesine kadar her aşamada yüksek bir sorumluluk ve titizlikle çalışmışlardır. İlk sayınının yayına hazırlık sürecinde Fatma Esmanur Koç’un editöryal asistanlığı ve Şeyma Albayrak’ın tasarımıdaki katkısı için minnettarız. Ayrıca danışma kurulu üyelerimize, hakemlerimize ve katkı sunan tüm yazarlarımıza; zamanlarını, birikimlerini ve akademik emeklerini bu başlangıca ortak ettikleri için şükranlarımı sunuyorum.

Dergimizin ilk sayısı, bir başlangıç olmanın ötesinde, araştırma gündemimize dair güçlü bir işaret taşır: İslam bilim tarihi çalışmaları; yalnızca “kim, neyi, ne zaman söyledi?” sorusuna indirgenemeyecek kadar zengin bir alandır. Metinler kadar aletler, kurumlar kadar dolaşım ağları, yerel bağlamlar kadar küresel etkileşimler, bilimsel üretim kadar bilimsel temsiller de bu tarihin parçasıdır. Bu nedenle dergimiz, hem klasik kaynaklara yaslanan derinlikli araştırmaları hem de yöntem ve kavram tartışmalarını bir arada görünür kılmayı hedefler.

Son yıllarda Türkiye’de bilim tarihi araştırmalarına ve eğitimine olan ilginin giderek arttığı gözlemlenmektedir. Bugün itibarıyla, biri Dr. Nihal Özdemir’in yönettiği Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Enstitüsü, diğeri ise Prof. Dr. İhsan Fazlıoğlu’nun kurduğu İstanbul Medeniyet Üniversitesi Bilim Tarihi Enstitüsü olmak üzere iki önemli enstitü, iki lisans bölümü ve dört anabilim dalı altında bilim tarihi araştırmaları ve eğitimi faaliyetleri sürmektedir.

Milli Eğitim Bakanı Yusuf Tekin’in özel çabaları ve Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli kapsamında, İslam Bilim Tarihi’nin lise ve ortaokul müfredatına dahil edilmesi ve bilim tarihi lisans mezunlarının öğretmen olma hakkına kavuşması, Türkiye’de bilim tarihi eğitimi ile ilgili büyük bir gelişim sürecinin önünü açmaktadır. Bu noktada, Prof. Dr. Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Vakfı (İBTAV) mütevelli heyetine, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Nevzat Şimşek başta olmak üzere bu alanda katkıda bulunan herkese teşekkürlerimi sunuyorum. Bilim tarihi araştırmaları ve projeleri gelecekte daha da gelişerek önemli bir yol kat edecektir; bu konudaki inancımız tamdır.

Son olarak, İslam Bilim Tarihi Araştırmaları dergisi, Fuat Sezgin’in açtığı ufka sadakatle, fakat bugünün akademik ihtiyaçlarını ve yayıncılık standartlarını gözeterek yol alacaktır. Bilim tarihinin “geçmişi anlatmak” kadar “bugünü anlamlandırmak” için de vazgeçilmez bir düşünme alanı olduğuna inanıyoruz. Bu inançla, yeni sayılarımızda daha geniş bir yazar ve okur topluluğuyla buluşmayı; farklı disiplinlerden araştırmacıların katkılarıyla dergimizi çoğaltmayı temenni ediyoruz.

İlk sayımızın, alanımıza hayırlı olmasını; nitelikli araştırmalar için güvenilir bir zemin oluşturmasını diliyor, tüm araştırmacıları dergimize katkı sunmaya davet ediyorum.

Prof. Dr. Mustafa Kaçar

İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi Baş Editörü

Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Bilim Tarihi Bölümü Başkanı

Bilim Eğitimi Kurumları

Institutions of Science Education

Ekmeleddin İhsanoğlu*

*Prof. Dr., Türk Bilim Tarihi Kurumu Derneği, ihsanoglu.office@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5970-3283

Makale Bilgisi: Çeviri Makale | Translation Article

Klasik Dönemde Bilim Eğitimi Kurumları

[Bu madde iki alt başlık içermektedir: Klasik ve Modern]

Ekmeleddin İhsanoğlu¹

Prof.Dr., TÜBA Şeref Üyesi- İÜ Emeritus Prof, ihsanoglu.office@gmail.com

İslam medeniyeti, farklı türlerde öğrenim kurumlarının gelişimine yönelik uzun bir süreçte şahitlik etmiştir. Yüzyıllardır süregelen üstad-dan öğrenciye bilgi aktarma geleneği, hükümdar himayesiyle ve daha da önemlisi, vakıfların (hayır kurumlarının) gelirleriyle medreselerde yürütülen çeşitli eğitim faaliyetlerini finanse etmeye yönelik hukuki düzenlemelerin gelişmesi sayesinde kurumsal bir temele kavuşmuştur. Bu iki önemli finansman mekanizması, önceki medeniyetlerde benzeri bulunmayan farklı türlerde öğrenim kurumlarının gelişmesine yardımcı olmuştur. Bu sırada, İslam öncesi bilimler ile İslam'ın yeni gelişen dinî ilimleri arasında bir bütünleşme yaşanmıştır. Kadim ilimler (al-'ulüm al-awā'il) -yabancı ilimler (al-'ulüm al-dakhīlah), aklî veya zihnî ilimler (al-'ulüm al-'aqliyah) ya da felsefî ilimler (al-'ulüm al-falsafiyah, al-'ulüm al-hikamiyyah veya al-hikmah) olarak da adlandırılan- antik çağlardan aktarılmış ve zamanla resmî kurumların ders programının bir bileşeni hâline gelmiştir.

Önceki çalışmalar, bu iki bilim grubunun bilgi alanları arasındaki ikiliğin, eğitim kurumlarında da bir ikiliğe karşılık geldiğini öne sürmüştür; nitekim George Makdisi, medresenin tarihsel gelişimine dair 1981 tarihli çalışmasında bunu belirtir. Makdisi'nin "kolej" olarak tanımladığı medrese, tamamen dinî ilimlerin öğretimine ayrılmıştı; buna karşılık dinî nitelik taşımayan bilimler ise özel ortamlarda öğrenilmekteydi.

Aydın Sayılı, Goldziher'in Müslüman ilahiyatçıların yalnızca doğrudan kendi dinlerinden çıkan bilgi alanlarını değerli gördükleri yönündeki varsayımını benimser (Sayılı, 1941). Yabancı kaynaklardan gelen diğer bilimler (mesela, kadim ilimler) ise kuşkuyla karşılanmıştır. Youssef Eche, genel olarak kütüphanelerin gelişimini ve özellikle de iki kurumu incelemiştir: Bağdat'taki tercüme ve araştırma merkezi olan Beytül-Hikme (Bilgelik Evi) ile Kahire'deki bir kütüphane ve bilim kurumu olan Dârü'l-Hikme/Dârü'l-İlm (İlim Evi). Şaşırtıcı olmayan bir şekilde, bu iki kurumda felsefî ve aklî bilimlerin okutulduğunu; buna karşılık dinî vakıf olarak kurulan medreselerin din dışı çalışmaları ders programlarından uzaklaştırdığını tespit etmiştir (1967). Fakat Eche, vakıf olarak kurulmuş bazı kurumlarda aklî bilimlerin öğretildiğine dair örnekler de bulmuştur. Klasik ilimler, yani kadim ilimler ('ulüm al-awā'il), önce tercümeler yoluyla aktarılmış; ardından resmî ve yarı resmî himaye, kişisel entelektüel araştırma ve inceleme sayesinde gelişmiştir. Klasik miras, bilginin ('ilm) ayrılmaz bir parçası hâline

¹ Bu çalışma, Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu'nun "Institutions of Science Education" başlıklı İngilizce makalesinden Türkçeye çevrilmiştir. Metnin ilk versiyonu 2002'de İtalyanca, daha sonra genişletilerek 2014'te *Oxford Encyclopedia* kapsamında İngilizce olarak yayımlanmış; 2019'da Güler Doğan Averbek tarafından yapılan Türkçe çevirisi bir kitapta yer almış ve 2021'de makale formatıyla yeniden yayımlanmıştır. Çeviri, yazarın izniyle hazırlanmış olup son okuması yine yazar tarafından yapılmıştır.

Çevirenler: Nihal Özdemir (Dr. Öğr. Üyesi, FSMVÜ Bilim Tarihi Bölümü), Cansu Demirbağ (Araş. Gör., FSMVÜ Bilim Tarihi Bölümü)

Kaynakça bölümündeki desteğinden ötürü Esmanur Biçer'e teşekkür ederiz.

gelmiştir; hem Müslüman âlimler tarafından oluşturulan epistemolojik modellerde teorik olarak, hem de çeşitli bilim tasniflerinde ve medreseler dâhil bazı İslam eğitim kurumlarında öğretimin resmî bir unsuru olarak açık biçimde görülmektedir.

İslam dünyasında 'kadim ilimler'in öğretildiği eğitim kurumları, karmaşık entelektüel, sosyal ve kültürel etkenlerin etkisi altında birçok evrim aşamasından geçmiştir. Bu süreç, 8. yüzyılda halifelerin kişisel ilgisiyle başlamış, sonraki yüzyıllarda kurumsal bir nitelik kazanmış, 15. yüzyıl medreselerinde resmî biçimini almış ve 16. yüzyıla gelindiğinde iyice yerleşmiş durumdaydı. İslam'daki eğitim kurumlarının -özellikle de medreselerin- ilk oluşum dönemlerinden itibaren 16. yüzyılda olgunlaşarak Osmanlılar döneminde çeşitli geleneklerle kaynaştıkları zamana kadar durağan kaldığını varsaymak doğru olmaz. Zamanın akışı içinde birden fazla gelenek ya da medrese eğitimi türünün gelişim çizgisinin kimi dönemlerde birbirinden ayrıldığı, kimi dönemlerde ise birleştiği görülmeyi beklenen bir durumdur.

Kütüphane Merkezli Öğrenme Aktarımı (8.-12. Yüzyıllar)

İslam'ın yükselişinden sonra İslam şehirleri; âlimlerin, din bilginlerinin, filologların, gramercilerin, filozofların, kitap toplayıcıların ve şair topluluklarının bir araya geldiği kültür merkezleri hâline geldi. Öğretim yalnızca dinî ilimlerle sınırlı değildi; İslam'ın yeni dünyası ile antik kültürler (Helenistik, Pers, Hint vb.) arasındaki kültürel etkileşimlerle zenginleşmişti. 8. yüzyıldan Moğol istilalarına kadar Bağdat, sanatın ve bilimin merkeziydi.

Sasani kültürü ve saray teamülleri, erken dönem Müslüman yöneticiler ve bilginler için bir ilham kaynağıydı. İslami Helenizm yalnızca İskenderiye ve Antakya'nın fetihlerinin bir sonucu değildi; büyük ölçüde Sasanî topraklarında zaten mevcut olan birikimden beslenmekteydi. Ayrıca Abbasi halifesi el-Me'mun ile Fatımi halifesi el-Hakim'in, Beytü'l-Hikme ile Dârü'l-İlm'i Pers Cündişapur örneğini temel alarak şekillendirmiş olmaları da mümkündür.

Beytü'l-Hikme (Bilgelik Evi). Bağdat'taki Beytü'l-Hikme, Halife Hârûn er-Reşid (786–809) döneminde kurulan ilk saray kütüphanesiydi; gelişiminin en parlak dönemine ise Hârûn er-Reşid'in oğlu el-Me'mun (813-833) zamanında ulaştı. El-Me'mun, gramer, felsefe, tıp, şiir ve astroloji gibi birçok ilim dalında son derece bilgiliydi ve kadim ilimlerin hevesli bir okuyucusu ve tutkunu olarak tanınıyordu. Halifeler tercüme faaliyetlerini desteklemişlerdi. Özellikle el-Me'mun döneminde tercüme, bir devlet faaliyeti hâline geldi ve uyarlama ile şerh gibi birçok başka ilmî türün gelişmesine öncülük eden bir itici güç oldu.

Beytü'l-Hikme'deki faaliyetler yalnızca tercümeyle sınırlı değildi. El-Me'mun'un, astronomi, tıp, tarih, edebiyat ve gramer alanlarında eserler yazılmasını, ayrıca askerî sanat üzerine bir kitabın hazırlanmasını teşvik ettiği söylenir. Beytü'l-Hikme, âlimler için bir buluşma/istişare merkezi işlevi de görmekteydi ve muhtemelen Mu'tezile ile, Arapların imtiyazlı konumuna itiraz eden gayri Arapların oluşturduğu Şuûbiyye hareketinin yayılmaya başladığı bir toplantı mekânıydı. Eche'ye göre, Şu'ûbî hareketinin lideri olan Sahl b. Hârûn aynı zamanda Beytü'l-Hikme'nin de başkanıydı; bu durum kurumun eğilimlerini açık biçimde göstermektedir.

Beytü'l-Hikme'nin son dönemlerine ilişkin durum, araştırmacılar için hâlâ çözülmemiş bir meseledir. D. Sourdel'e göre Beytü'l-Hikme, İslam tarihinde mihne (inquisition) olarak bilinen ve el-Me'mun tarafından Mu'tezile'nin etkisi altında başlatılan uygulamaya karşı el-

Mütevekkil'in (847-861) gösterdiği gelenekçi tepkiyle 850 yılında sona ermiştir ancak mevcut tarihi deliller bu görüşü doğrulamamaktadır. De Lacy O'Leary'ye göre ise Beytü'l-Hikme, geçici olarak kapatıldıktan sonra el-Mütevekkil tarafından yeniden açılmıştır. 1418'de ölen el-Kalkaşendî, Moğolların 1258'de Bağdat'taki tüm kütüphaneleri yok ettiğini aktarır. Marie-Geneviève Balty-Guesdon'a göre Beytü'l-Hikme muhtemelen 10. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüş, ancak bu dönemde "Hizânetü'l-Me'mun" yani el-Me'mun'un kütüphanesi adıyla bilinmiştir. El-Mütevekkil döneminde gerçekleşen siyasî ve dinî değişimlerin Mu'tezile hareketinin yayılmasını engellemesiyle Beytü'l-Hikme, entelektüel hayattaki konumunu yitirmiştir. Resmî kültürel düzeyde Beytü'l-Hikme, yabancı felsefî bilimlerin İslam dünyasına tanıtılması ve benimsenmesinde hayati bir rol oynamıştır; ancak Mu'tezile, Şu'ûbiyye ve diğer hareketlerle ilişkisi sebebiyle çok yönlü faaliyetleri sürdürülememiştir. Bununla birlikte, kütüphanesi uzun süre varlığını korumuştur. Bununla birlikte, o döneme gelindiğinde ilmî ve felsefî hareket yeterince bağımsız bir duruma ulaşmıştı; bu sebeple Beytü'l-Hikme'nin zayıflamasından büyük ölçüde etkilenmemiştir.

Halifelerin dostları olan Abbasi dönemi kitap meraklısı devlet adamları ve bilginler ile Beytü'l-Hikme'de çalışan bazı kimseler (mesela 861'de ölen Feth b. Hakan, 888'de ölen Ali b. Yahyâ el-Müneccim ve Musa b. Şakir'in oğulları) Beytü'l-Hikme'yi örnek alarak özel kütüphaneler kurdular ve bu kütüphaneler ziyaretçilere açıldı. Hizânetü'l-Hikme adı verilen bu yarı resmî kütüphanelerde, Beytü'l-Hikme'de benimsenen yöntem ve amaçlar daha mütevazı ve daha özel bir ölçekte takip ediliyordu. Bu kütüphanelerin varlığını sürdürmesi, Mu'tezile'ye karşı gösterilen tepkinin esasen, yabancı bilimlere Sünnîliğe karşı doktrinleşmiş birer argüman olarak kullanmalarına yöneldiğini açık biçimde gösterir.

Dârü'l-Hikme. Dârü'l-Hikme. Kahire'deki bir başka halifelik kurumu olan Dârü'l-Hikme sonradan Dârü'l-İlm adıyla tanınan bu kurum Fatımi halifesi el-Hâkim (996-1021) tarafından, büyük ihtimal Beytü'l-Hikme örnek alınarak inşa edilmiştir. El-Hâkim, İsmailî Fatımi yönetimine direnen Malikî nüfusa Sünnîliğe karşı gösterdiği hoşgörüyü ve ilgiyi göstermek amacıyla Dârü'l-Hikme'yi 1005 yılında kurmuştur. Ne var ki 1020 yılına gelindiğinde kurum, Sünnî karşıtı (yani İsmailî yanlısı) propagandanın merkezi hâline gelmiş ve İsmailî doktrini olan hikmetin (hikmah) öğretildiği bir eğitim kurumu olmuştur. 1119 yılında ise Fatımi yönetiminin dinî yönelimiyle çatışan bir ortam oluşturduğu için geçici olarak kapatılmıştır. 1123'te yeniden, bu kez yine bir İsmailî kurumu olarak açılmış; ancak Selahaddin Eyyubi'nin 1171'de Fatımi hanedanına son vermesi üzerine ortadan kaybolmuştur. El-Hâkim, 1171 yılında Dârü'l-Hikme'yi kurarak Sünnî nüfusu yatıştırmayı ummuştu; ancak sonuçta, entelektüel seçkinlerin İsmailî hikmeti özümsemeye ve yaymaya hazırlandığı bir kurum ortaya çıkmıştı. Dârü'l-Hikme, dünyanın en büyük halk kütüphanelerinden birini barındırıyordu; bu kütüphane tüm bilim alanlarına ait kitapların yanı sıra tıp, mantık, matematik ve astronomi gibi dinî ve klasik ilimlerde derslerin yapıldığı okuma salonlarını da ihtiva ediyordu. Halifelik himayesinin yanı sıra Dârü'l-Hikme, muhtemelen türünün ilk örneği olan bir vakıf tarafından da desteklenmekteydi.

Selahaddin Dönemi'nde Dârü'l-Hikme'nin kapıları kapatıldığında, medrese kurumu tüm İslam dünyasına yayılmaktaydı. 12. yüzyıla gelindiğinde, medreselerin yükselişyle birlikte hikmet

kurumları ortadan kaybolmaya başlamıştı. 15. yüzyılda aklî bilimler, Timurlu ve Osmanlı medrese ders programının ayrılmaz bir parçası hâline geldi.

Bimaristan–Medrese Modeli (12.-13. Yüzyıllar)

13. yüzyıl, bilim öğretiminin kurumsallaşmasında önemli bir gelişmeye sahitlek etmiştir. En büyük ve en uzun ömürlü tıp kurumlarından biri olan Nuri Bimaristanı, 12. yüzyılın ortalarına doğru Şam’da Nûreddin Zengî (1146-1174) tarafından kurulmuş olup iki yenilikçi özelliğe sahipti. İlk olarak, bir vakıf olarak kurulmuş ve böylece tıp öğretimi resmî bir kurum bünyesinde yer alarak tıp eğitiminin kurumsallaşmasına yönelik büyük bir adım atılmıştı. İkinci olarak, hastanenin kütüphanesinde Nûreddin Zengî tarafından bağışlanan ve teorik öğretime yönelik kitaplar bulunuyordu. Bimaristan, zamanla bir eğitim kurumu niteliği kazanmaya başlamıştı.

Eğitim; refakat eğitimi (suhbah), asistanlık (mülâzeme), ders kitabı okuma, klinik eğitim ve benzeri uygulamalardan oluşuyordu. Öğretim belli ölçüde “resmîleştirilmiş,” öğrencinin entelektüel (okuma) ve teknik (klinik gözlem) becerilerini geliştirmeyi amaçlıyordu. Tıbbî bilginin aktarımı, evlerde ve askerî kamplarda dahi devam etmekteydi.

Mustansırıyye Medresesi. el-Medrese el-Mustansırıyye, Abbasi hanedanının sondan bir önceki halifesi olan el-Mustansır Billah (1226-1242) tarafından kurulmuştur. 1227 ile 1233 yılları arasında inşa edilmiş ve Hülâgû Han ile Timur’un istilaları sırasında yaşanan iki kesinti dışında yüzyıllar boyunca faaliyette kalmıştır.

El-Mustansır, geleneksel medrese ile bimaristanı birleştirerek sanki beden ve ruhun bakımına yönelik bütüncül bir eğitim türü sunmak istemiştir. Hekimlerin eğitimi ve yetiştirilmesi, medresenin temel işlevi olan fıkıh öğretimiyle birlikte yürütülmüştür.

Bimaristan–Medrese Modelinin Yayılması. Mısır’da Fatımi hâkimiyetine son veren Selahaddin’in (1174-1193) halefleri, hanedanın kurucusunun Sünnî İslam’ı yaymak amacıyla başlattığı bir faaliyet olarak yeni medreseler kurmaya devam ettiler. Mustansırıyye 1233’te faaliyete geçtikten sonra, el-Melikü’s-Sâlih Eyyûb (1240-1249) 1241 yılında Kahire’de Sâlihiyye Medresesi’ni inşa etti ve burada ilk kez dört ana Sünnî fıkıh mezhep eğitimi verildi.

Mısır’da ilk Türk hanedanını kuran Ahmed İbn Tolun’un (868-884) inşa ettirdiği büyük caminin 13. yüzyıl sonlarında yapılan restorasyonu, Mustansırıyye’nin İslam öncesi bilimlerin incelenmesi üzerindeki etkisine bir örnektir. Güç mücadelelerinin sona ermesinin ardından Hüsemeddin Lâcin (1297-1299) Memlûk sultanı olmuş ve harap durumdaki İbn Tolun Camii’ni onararak Mustansırıyye modeline göre bir vakıf tesis etmiştir. Cami, tıp ve astronomik zaman hesaplaması (‘ilmü’l-mîkât) öğretiminin yapıldığı bir merkeze dönüşmüştür.

Zamanla Mustansırıyye Medresesi’nin etkisi yayıldı. Mısır’ın da içerisinde bulunduğu Arapça konuşulan Türk yönetimindeki topraklarda tıp ve mîkât (zaman hesaplama) eğitimi verilmeye başlanmış, dinî eğitimin verildiği cami-medrese kurumlarında düzenli sağlık hizmetleri sunulmuştur. Bu gelişmenin en dikkat çekici yönü, tıp ile astronominin bir alt disiplini olan mîkât ilminin bağımsız medreselerde değil, camide öğretilmesiydi.

Rasathane–Medrese Modeli (13.-14. Yüzyıllar)

Abbasi halifeliğinin yıkılmasından sonra İlhanlı hanedanı, tarihi olarak devlet gücünün merkezileşmesine yönelik eğilimi yeniden canlandırmış ve Selçuklu Türk-İran monarşik kültürünü yeniden oluşturmuştur. Moğol hükümdarları ve prensleri kadim ilimlere ilgi duyuyordu; bu ilgi, al-‘ulüm al-aw’âil (kadim ilimler) alanında araştırma yapılmasını, bu bilgilerin yayılmasını ve kurumsallaşmasını daha fazla teşvik ve destek görür hâle getirdi.

Merâğa Rasathanesi. İlhanlı başkentinde, hanedanın kurucusu Hülagû Han (1256-1265) tarafından, Nasîrüddin Tûsî’nin (ö. 1274) katkısıyla kurulan Merâğa Rasathanesi, İslam rasathanelerinin gelişim sürecinin zirvesi kabul edilir. Bu rasathane yalnızca astronomi araştırmalarının yapıldığı bir kurum değil, aynı zamanda fikir alışverişine imkân tanıyan bir bilim akademisi niteliği taşıyordu. Personeli astronomlar, teknisyenler ve idari görevlilerden oluşuyordu. Merâğa Rasathanesi’nin en ilginç özelliği, Moğol inançları ile İslam hukukunun bir birleşimini yansıtmasıdır: Hem rasathane hem de kütüphanesi vakıf gelirleriyle finanse edilmiştir.

Merâğa Rasathanesi’nin en dikkat çekici yönü ise yürüttüğü eğitim faaliyetleriydi. Nasîrüddin Tûsî’nin yüzü aşkın öğrencisi vardı; bunların arasında Kutbüddin Şîrâzî (ö. 1311) de bulunuyordu. Bir grup öğrencisi, Tûsî’nin Bağdat’a yaptığı son seyahatte ona eşlik etmiş ve 1274’teki ölümüne kadar yanında kalmıştır; bu durum Tûsî’nin öğreticilik gücünü ortaya koymakta ve geleneksel üstat–öğrenci ilişkisini açıkça göstermektedir. Başka kesin delillerinin yokluğunda, Merâğa Rasathanesi’nin vakıf gelirleriyle sağlanan finansmanla birlikte ‘ulûmü’l-evâil’in (kadim ilimler) öğretimini ‘onaylamış’ olma ihtimalinin güçlü olduğu söylenebilir; zira bu ilimler burada yürütülen çeşitli ilmî faaliyetlere dahil edilmiştir. Tıp ağırlıklı olan Şam Bimaristanı, Dahvâr Medresesi ve Bağdat Mustansırıyyesi dışında, astronomi ve buna bağlı bilimlerin vakıf gelirleriyle finanse edilerek öğretildiği ilk örnek Merâğa Rasathanesi idi.

Merâğa, kadim ilimlerin kurumsallaşmasında bir dönüm noktasıydı. Ayrıca Merâğa, Gazan Han’ın (1295-1304) Tebriz’de “Şenb” olarak bilinen alanda inşa ettirdiği yapı kompleksine de ilham vermiştir; bu kompleks, Gazan Han’ın veziri Reşîdüddin tarafından kurulan Rab’-ı Reşîdî ile benzerlikler taşır. Bu süreçle birlikte kadim ilimlerin çok daha iddialı bir şekilde kurumsallaştırılmasına yönelik ilerleyici bir adım atılmış, yani bu “seküler” bilimlerin medrese bünyesine dahil edilmiştir.

Şenb-i Gâzân: Hikemiyye’nin² Öğretiminin Kurumsallaşması. İslamiyet’i kabul eden ilk İlhanlı hükümdarı olan Gâzân Han, hükümdarlığı sırasında özellikle Büyük Selçuklu hanedanı hükümdarları başta olmak üzere Müslüman hükümdarları örnek alarak kültürel ve eğitim hayatında önemli yeniliklere öncülük etti. Şenb bir türbe, bir cami, bir Sufî hankahı³, iki medrese, seyyidler⁴ için bir misafirhane, bir darüşşifa, bir rasathane, bir kütüphane ve arşiv, bir sıbyan mektebi, mütevellî için bir makam, bir sarnıç ve bir hamamdan oluşuyordu.

² Çevirmen Notu: Bilimsel Bilginin.

³ Ç.N.: İkamete dayalı bir eğitim merkezi.

⁴ Ç.N.: Hz. Muhammed’in soyundan gelenler.

Bu rasathane, büyüklük ya da önem bakımından Meraga Rasathanesi ile kıyaslanabilir değildi ancak ortaya koyduğu çalışmalar kayda değeri. Gâzân Han'ın rasathane tasarımına bakıldığında, yapının gezegenlerin hareketlerini (kavâkib) gözlemlemek gibi belirli türden çalışmalara ayrıca öğrencilere astronomik hesaplamalar yapmayı öğretmeye ve astronomik vakit tayini için cetveller hazırlamaya yönelik olarak inşa edildiği anlaşılmaktadır. Rasathane, başlı başına müstakil bir kurum değil daha geniş bir bütünün, yani Şenb-i Tebriz kompleksinin bir parçasıydı.

Tebriz'deki vakıf esasen astronomik gözlem ve araştırma için bir rasathane olarak tasarlanmış, buna yalnızca sınırlı ölçüde tedris faaliyeti eklenmiş olan Merâğa'ya kıyasla çok daha geniş kapsamlıydı. Şenbigâzân, birinci olarak hayır vakfı ikinci olarak ise öğrenme ve öğretimin merkezi fonksiyon görüyordu. Vakıf gelirleri, çalışanlara "tatmin edici/iyi" ücretler sağlamakla kalmıyor aynı zamanda bakım ve işletme giderlerini de karşılıyordu (Hândmîr, 1994, s. 107).

Rab-i Reşîdî: Çeşitli İlimlerin ve Mesleklerin Birleşimi. Vakıf gelirleriyle finanse edilen dinî kurumlar, eğitim ve sosyal yardım kurumlarından oluşan yapı kompleksi, İlhanlılar'ın en seçkin entelektüel simalarından biri olan Reşîdüddin (1247–1318) tarafından kurulan Rab'ireşîdî ile en yüksek noktasına ulaştı. Önceki örneklerden esinlenen bu kompleks, Şenb-i Gâzân'dan sonra Ebvâbü'l-birr (İyilik Kapıları) adıyla da anılmıştır. Rab-i Reşîdî 'de daha önce bir araya gelmemiş olan çeşitli dinî, sosyal ve iktisadi kurumlar çok sayıda insanın farklı kültürel, sosyal ve ekonomik faaliyetlerden yararlandığı küçük bir şehir yahut mahalle ölçeğindeki bir yerleşimin sınırları içinde toplanmıştı.

Rab'daki başlıca öğretim merkezleri; beytü't-ta'lim (Kur'an ve dinî eğitim mektebi), zanaatkârlar⁵ mektebi, mescit (cami) ve darüşşifa (hastane) idi. Öğrencilerin bekâr olmaları ve öğrenmeye karşı istekli olduklarını göstermeleri gerekiyordu. Beş yıllık bir süre için seçiliyorlar sürenin sonunda yerlerine başkaları alınıyordu. Bir öğrenci derslerine gereken dikkati göstermez ya da tembellik ederse, mütevellî (idareci) beş yılı dolmadan onu görevden alıp yerine bir başkasını tayin ediyordu.

Darüşşifanın, biri hekim (tabîb), biri cerrah (cerrah), biri göz hekimi (kehhâl) olmak üzere daimî bir kadrosu vardı: Reşîdüddin'e göre bunlara ayrıca bir mücebbir (mujaabbir: kırık-çıkık tedavisiyle ilgilenen) ile bir eczacı/ilaç hazırlayıcısı (şarâbdâr) da dâhildi. 1315 yılında, hekime yardımcı olmak üzere bir muîd (mu'îd) tayin edildi ve üç öğrenci daha kabul edilerek tıp öğrencilerinin toplam sayısı beşe çıkarıldı. Müstansiriyye'de olduğu gibi, tabip burada da iki işlevi bir arada yürütüyor hem hekimlik yapıyor hem de ders veriyordu. Muîd ise hekime, öğretimde yahut muayenede/istişarede ve ilaçların yazılmasında (reçete edilmesinde) yardımcı oluyordu. Reşîdüddin'in mektuplarından birine göre bu tam zamanlı hekimlere ek olarak Hindistan, Çin, Mısır, Suriye ve diğer ülkelerden gelen elli misafir/tabip de bulunmaktaydı. Bunlar her gün darüşşifada muayene yapıyor ve ders veriyor kendilerine onar tane öğrenci tahsis ediliyordu.

Beytü'l-kütüb (kütüphane), dönemin en büyük kütüphanelerinden biri olup Rab-i Reşîdî 'deki mekteplerin vazgeçilmez bir tamamlayıcısıydı. Kütüphane iki ana bölüme ayrılmıştı: Naklî ilimlere (vahye dayalı ilimler; Kur'an aracılığıyla insanlara bildirilen bilgiler gibi) dair kitaplar sağ kanatta, akli ilimlere (insan çabasıyla kazanılan rasyonel ilimler; mantık ve matematik gibi)

⁵ Ç.N.: Meslekler.

dair olanlar ise sol kanatta yer alıyordu. Kitaplar tasnif edilmiş ve envantere kaydedilmişti. Kitapların dolaşıma çıkarılmasından (ödünç verilmesinden/dağıtılmasından) sorumlu olmak üzere bir hâzin (kütüphaneci) ile bir münâvil (kitapları ulaştıran görevli) bulunuyordu.

Semerkant: İlmî Bir Hareketi Tetikleyen Bir Medrese⁶. İlhanlılar, Azerbaycan'daki başkentleri Merâğa ve Tebriz'de eğitim, bilim ve hayır alanlarında kurumlar tesis ederek bu sahaların gelişimine katkıda bulundular. Aynı ölçekte olmasa da bu etkilerin bir kısmı Azerbaycan'ın diğer şehirlerine, İlhanlılar'ın hâkimiyeti altındaki İran, Anadolu ve komşu bölgelere de yayıldı. Timurlu ve Osmanlı hanedanları İlhanlılar'dan ilham aldılar; her ikisi de aynı derecede görkemli anıtlar ve kurumlar ortaya koydu.

Uluğ Bey (1394-1449), Semerkant'ta yeniden canlanan kültürel ve ilmî hamlenin başlıca itici gücüydü. Semerkant'ın önde gelen âlimlerinden Gıyâsüddîn el-Kâşî, Uluğ Bey'in fevkalade bir hafızaya ve dillere yatkınlığa sahip olduğunu; özellikle matematik ve astronomi alanlarında temayüz etmiş yetkin bir âlim olduğunu aktarır.

Semerkant, uzun zamandır ilmî araştırmaların merkezlerinden biriydi. Uluğ Bey'in bilime ve dine duyduğu ilgi ile milletler arasında bir bağ kurduğunu düşündüğü akli/seküler öğrenime dair görüşleri, bu yeni gelişim safhasında-akli ilimlerin dinî kurumların bünyesine dâhil edildiği süreçte-etkili oldu. Semerkant medresesi, geleneksel İslami eğitimin verildiği bir mektep olmanın yanı sıra ilmî öğrenimin de merkezlerinden biriydi. İki kurum, yani medrese ile rasat (rasathane) aynı âlimleri istihdam eden ve ortak konular üzerinde dersler veren, birbirine bağlı/ karşılıklı bağımlı yapıları.

Uluğ Bey medresesinin cephesinde yapının tamamlanma tarihini 1417-1420 olarak veren iki kitabe bulunmaktadır. Hâfız-ı Ebrû (ö. 1430), inşaatın bitiş tarihini Ocak 1420 olarak teyit eder. Uluğ Bey, medresenin yanına ayrıca bir hankah da inşa ettirmiştir.

Uluğ Bey, çocukluğu sırasında Merâğa Rasathanesi'nin bulunduğu yeri ziyaret etmişti; el-Kâşî'nin kendisine burada kullanılan bazı aletlerin faydasını açıklaması üzerine medrese bünyesinde kurduğu rasathanede bu aletlerin kimi özelliklerini yeniden üretmeye karar verdi.

Uluğ Bey'in hocası Kadızâde yükselmekte olan Osmanlı Devleti'nin başkenti Bursa'da doğmuş ve eğitim görmüştü. Kadızâde, Semerkant'taki ilmî hareketin üç önde gelen simasından biri olup diğer ikisi Gıyâseddin Cemşîd ve Ali Kuşçu idi. Bursa medresesinde bir süre talebe olduktan sonra Bursa'dan Semerkant'a giden Kadızâde, erken dönem Osmanlı âlimleri arasında en seçkin isimlerden biri kabul edilmiştir. Taşköprizâde, Kadızâde'nin Şerh Eşkâlû't-te'sîs ve Şerh el-Mûlahhas fi'l-hey'e adlı iki eserini okuduğunu belirtir. Bu eserleri dayısı Molla Muhammed en-Niksârî'den alan babasıyla birlikte mütalaa etmiştir. Niksârî ise söz konusu eserleri Fethullah Şîrvânî ile okumuştur. Kadızâde, Şîrvânî'nin hocasıydı. Bu tedris silsilesi, bilginin Semerkant'tan Osmanlı topraklarına aktarım hattını belirginleştirmektedir.

Medresenin, İslam geleneğine uygun biçimde bir vakıf ile tahsis edildiğine şüphe yoktur. Bu sebeple medresedeki tedris faaliyeti, şer'i hukukun mührüyle tasdik edilmiş durumdaydı. Rasathanenin de medrese gibi vakıf gelirleriyle desteklenip desteklenmediği ise açık değildir.

⁶ Ç.N.: Ya da Semerkant: Bilimsel bir hareketin katalizörü olarak bir medrese.

Kütüphane, Uluğ Bey'in ilmî ve eğitim teşebbüsüyle ilişkili âlimlere hizmet etmekteydi. Sayılı, Gıyâseddin'in Miftâhu'l-hisâb'ında bir kütüphaneye ve bir kütüphaneciye dair tek bir atıf tespit etmiş ancak bu kütüphanenin rasathaneye -yahut medreseyle- ilişkisinin belirsiz olduğu sonucuna varmıştır.

Medrese ile rasathane, dinî ilimlerde aklî/seküler ilimlerde yahut her ikisinde birden mahir müderrisleri istihdam ediyordu. Medresenin bir vakıfla finanse edilmiş olması ve medrese ile rasathanenin aynı külliye'nin parçaları olarak bulunması dikkate alındığında ilmî tedrisin de yürütüldüğü hukuken vakfedilmiş bir medresenin başka bir ilmî kurumun -rasathanenin- teşekkülünü tetikleyen bir katalizör hâline geldiği güvenle söylenebilir. Daha önce Merâğa ve Gâzân Han rasathanelerinde ardından Semerkant'ta yürütülen matematik ve astronomi öğretimi böylece İslami dinî ilimler ve fıkıhın tedrisi için tasarlanmış bir kurum olan medreseye taşınmış oldu.

Osmanlı Öncesi Anadolu Medreseleri

Anadolu'da Türk hâkimiyetinin pekişmesi ve nüfusun Türkleşmesi süreciyle paralel olarak bir zamanlar Bizans İmparatorluğu'na ait olan bu topraklarda İslam medeniyetine özgü pek çok dinî, eğitimsel ve sosyal hizmet kurumu tesis edildi ve yaygınlaştı. Bunlar arasında, Selçuklu ve İlhanlı idaresi altında ayrıca Türk beylikleri döneminde Anadolu'nun birçok yerleşiminde ortaya çıkan yeni medreseler de vardı. Bu yeni kurulan medreselerdeki eğitim hayatı, Nizamiye medreseleri aracılığıyla belirli bir biçim kazanmış olan akademik gelenekler ve eğitim üsluplarıyla uyumlu şekilde gelişti. Söz konusu Nizamiyeler Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun eski kültür merkezlerinde kurulmuş güçlü iki sultanın, Alparslan (hük. 1063–1072) ve oğlu Melikşah'ın (hük. 1072-1092) saltanatları döneminde kök salmıştı. Bu yeni medreselerin, Anadolu dışından -özellikle Türk-İran sahasından- gelen değişim etkilerine açık olması muhtemeldir.

Selçuklu topraklarında ve onların hâkimiyeti altındaki ülkelerde medreselerin yaygınlaşmasıyla okuryazarlık arttı: Dârüşşifâ, Dârü's-sıhha, Şifâhâne, Bîmârthane veya Bîmâristan gibi çeşitli adlar taşıyan hastaneler de yaygınlık kazandı. Eğitim ve sağlık kurumlarının yayılması bu bölgelerin refahına katkıda bulunarak edebiyat, sanat ve ilmî faaliyetlerin gelişmesini teşvik etti.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun sultanları, Anadolu Selçukluları ve bazı beyler (küçük aşiret/kabile gruplarının liderleri), bu disiplinlerle meşgul âlimleri himaye ettiler hatta bazıları bizzat bu çalışmalarla iştigal etti. Bu dönemde medrese eğitimi, ders programına aklî ilimlerin bir kısmını da dâhil etmeye başladı.

Doğu Anadolu'daki Sivas medreselerinden ikisi İç Anadolu'daki Kırşehir Caca Bey Medresesi ve Batı Anadolu'daki Kütahya Vâcidiye Medresesi, aklî ilimlerin kurumsal tedrisin bir parçası olduğunu göstermektedir. Kırşehir medresesi, Selçuklu Sultanı Gıyâseddin Keyhusrev b. Kılıç Arslan döneminde Kırşehir valisi olan Nureddin Cibril b. Caca tarafından 1272 yılında inşa ettirilmiştir. Bu medresenin vakfiyesinde, astronominin resmî öğretim kapsamına alınacağına dair bir şart yer almaz. Bununla birlikte bazı tarihî kayıtlara göre medresenin minaresi başlangıçta bir gözlem kulesi idi. Benzer şekilde Kırşehir'deki Caca Bey ile Kütahya'daki Vâcidiye medreselerinde bir gözlem kuyusunun bulunduğu dair çeşitli rivayetler mevcuttur.

Osmanlı Medreseleri

Selçuklu Türkleri'nden tevarüs edilen medrese sistemi Osmanlılar tarafından benimsenmiş ve zenginleştirilmiştir. Camiye bitişik bir medrese inşa etmek Osmanlılar arasında bir gelenek hâline gelmiş ve fetih siyasetlerinin ayrılmaz bir parçasını teşkil etmiştir. Bu ilim kurumunu her yere taşımış Anadolu'da ve Avrupa'da idare ettikleri topraklarda tesis etmişlerdir. Söz konusu gelenek toplumun ihtiyaç duyduğu dinî, ilmî ve eğitim hizmetleri sağlama amacına yönelmiş özellikle de devlet için idari ve hukuki kadroların yetiştirilmesini hedeflemiştir.

İlk Osmanlı medresesi şehrin 1331 yılında fethedilmesinin ardından ikinci Osmanlı hükümdarı Orhan (hük. 1324-1362) tarafından İznik'te (Nicea) inşa ettirilmiştir. Mali ihtiyaçlarını karşılamak üzere bir vakıf da tesis etmiştir. İznik medresesinde dinî ilimler bütüncül biçimde tedris ediliyordu. Dâvûd el-Kayserî, Taceddin el-Kürdî ve Alâeddin Esved gibi meşhur din âlimleri burada ders vermiştir. Medresenin vakfiyesinin (vakfedilen kurumun kuruluş belgesinin) Osmanlı öncesi geleneğe uygun biçimde hazırlandığından şüphe yoktur. Vakfiyede tedrise dair yalnızca tek bir cümle yer alır: *“İlim talibi (tâlibü'l-ilm), haftanın her günü medresede ders halkalarına devam etmelidir.”* Bu medresede verilen eğitim vakfın koyduğu şartlar çerçevesinde ve yerleşik akademik geleneklere uygun olmak kaydıyla bütünüyle müderrislerin inisiyatifine bırakılmıştı.

Bütünleşme⁷.Sultan II. Mehmed'den (hük. 1444-1446 / 1451-1481) önce kurulmuş Selçuklu medreseleri ile erken Osmanlı medreseleri, Nizamiye geleneğini takip ediyor ve öncelikle genel anlamda dinî eğitimi özelde ise fıkıh öğretimini yaygınlaştırmak amacıyla tesis ediliyordu. Osmanlı öncesi bazı medreselerde rastlanan gözlem kuyuları ile hastaneler (şifahaneler), yukarıda bîmâristan-medrese ve rasathâne-medrese modelleri olarak tanımlanan yapılarla uyumlu biçimde, tıp ve astronomi öğretimine yönelik bir ilgiyi ortaya koymaktadır. Osmanlı öncesi ve erken Osmanlı dönemlerinde (Fâtih Sultan Mehmed'in saltanatından önce), medrese ders programı resmî olarak felsefî, matematik ve tabii ilimleri kapsamıyordu. Bununla birlikte, daha önce olduğu gibi, bu alanlar medreselerin içinde ya da dışında hastanelerde (şifahane-bîmâristan) veya âlimlerin evlerinde okutuluyordu.

Medrese eğitimi tarihindeki dönüm noktası ve geleneksel Nizamiye sisteminden daha kapsamlı bir kurum modeline geçiş II. Mehmed döneminde gerçekleşti. Nihayetinde medresede hem akli hem de naklî ilimlerin resmî olarak okutulmasına yol açacak bu önemli dönüşüm birkaç etkenin sonucuydu: Birincisi, sultanın akli ilimlere duyduğu şahsi ilgi ve âlimleri himaye etmesi; ikincisi, akli ilimlerin öğretimini de ihtiva eden ve doğrudan Timurlu ilim kurumlarından besleniyor görünen yeni gelenek ve son olarak da hem Timurlu hükümdarı Uluğ Bey'e hem de II. Mehmed'e hizmet etmiş meşhur matematikçi ve astronom Ali Kuşçu'nun (ö. 1474) oynadığı roldür. Kuşçu, Timurlu Semerkant geleneğinin Osmanlılar'a taşınmasında belirleyici bir işleve sahipti.

Geleneksel sistem çok kısa bir zaman dilimi içinde köklü bir değişim geçirdi. Bu değişimi kavrayabilmek için II. Mehmed'in 1453'te İstanbul'u fethetmesinin ardından şehrin iki farklı bölgesinde inşa ettirdiği Eyüp ve Fâtih Sultan külliyesi bünyesindeki medreseleri incelemek büyük önem taşır. Eyüp Sultan Külliyesi 1458-1459 yıllarında kurulmuştur. Vakfiyesinde külliyedeki medresede verilecek eğitimin *“şer'i hukuk tarafından vazedilmiş temel ilimler ve bunların yardımcılarıyla birlikte diğer bütün asil naklî ilimleri takip etmek”* isteyenlere yönelik

⁷ Ç.N.: Ya da entegrasyon.

olduğu belirtilir. Bu ifade resmi eğitimin hedefinin dinî ilimlerin yanı sıra geleneksel olarak nakledilen diğer ilimlerin de öğretilmesi olduğunu ima etmektedir.

Fâtih Külliyesi, Eyüp külliyesinin kuruluşundan kısa bir süre sonra II. Mehmed adına 1463-1470 yılları arasında inşa edilmiştir. Külliye, tetimme adı verilen sekiz orta dereceli medrese ile sahn adı verilen sekiz yüksek dereceli medreseyi ihtiva ediyordu. Vakfiyesi yeni bir eğitim hedefini ortaya koymakta ve Osmanlı medrese sistemindeki köklü bir değişimi yansıtmaktadır. İlk kez müderrisler için aklı ilimler bilgisi gerekli bir yeterlilik olarak zikredilir. Yüksek dereceli medreselerde (sahn) ders vermek üzere tayin edilen müderrislerin, “*hem naklî hem aklî ilimlerin usul ve esaslarına vâkıf*” olmaları şart koşulmuştur. Fâtih Medresesi vakfiyesinde müderrislerin hem naklî hem de aklı ilimleri okutmasını açıkça zorunlu kılan bir hüküm bulunmamakla birlikte onların “muhtelif ulûm ve maarif” öğretmeleri gerektiğini belirten bir madde yer alır. Buna karşılık yardımcıları olan muîdlerin çeşitli disiplinlerde (funûn-ı şettâ) mahir olmaları ve müderrislerin nezareti altında öğrencilere münazara/tenkitli tartışma sanatını (mubâhasah ve mukâtabah) öğretmeleri istenmiştir.

Bu değişim yaklaşık bir yüzyıl sonra Kanûnî Sultan Süleyman (hük. 1520-1566) tarafından kurulan Süleymaniye medreseleri ile daha da açık hâle gelir. Vakfiyedeki maddelerden biri müderrisin görevinin “*talebeye dinî ilimleri öğretmek ve onu sahih bilgiyle aydınlatmak*” olduğunu açıkça hükme bağlamıştır. Ayrıca ilk kez müderrisin “*ilim taliplerine ders günlerinde, sınıflarda o dönemde kullanılan ders kitapları üzerinden*” ders vermesi gerektiği belirtilir. Talebelere, birbirlerine sual sormak ve meseleleri müzakere etmek suretiyle hem naklî hem de aklı ilimler/funûn talim ve tedris edilecekti. (Kürkçüoğlu, 1962, fcs. 83-4/32). İlgili cümlelerde “tedrîs” ve “müzâkere” terimlerinin kullanımı Kanuni döneminde medresedeki resmi eğitimin sınıf içi dersin konusu olarak aklı ilimlerin de resmen bütünleştirilecek şekilde genişletildiğini tereddüde yer bırakmayacak biçimde göstermektedir. Böylece bütün aklı (ma’kûl) ve naklî (menkûl) ilimlerin müzâkeresi meşru kılınmış, müderristen bunları talebelerine resmî biçimde aktarması istenmiştir.

Osmanlı Medreselerinde Ders Programı. Medreselerde öğretimde kullanılan ders kitapları her Müslüman ferdin dinî ve dünyevî işlerde ihtiyaç duyacağı bilgiyi temin edecek şekilde hazırlanmıştı. Medrese talebesinin tahsili boyunca beş ana sahada çok sayıda eser okuması beklenirdi. İlk üçü sırayla sarf (morfoloji), nahiv (sentaks) ve mantık idi; son ikisi ise hadis (Hz. Peygamber’in söz ve fiilleri) ile tefsir (Kur’an’ın yorumu) idi. İlk üç alan ile son iki alan arasında ise âdâb-ı bahs (bahis/münazara usulü), vaaz, belâgat, kelâm, hikmet, fıkıh, ferâiz, akaid ve usûl-i fıkıh gibi dersler takip edilirdi. Zaman zaman bu derslerin sıralanışında ve sunuluşunda farklılıklar da görülebilirdi.

Aritmetik, geometri, cebir ve astronomi gibi riyaî ilimler ile klasik fizik gibi tabîî (tâbîi) ilimler Osmanlı medreselerinde okutulmaktaydı. Medrese âlimlerinin otobiyografilerinin büyük kısmının incelenmesi bu ilimlerin genellikle hikmet (ilahî/felsefî ilimler) derslerinden sonra ve en itibarlı ders olarak görülen Kur’an tefsirinden önce mütalaa edildiğine işaret eder. XV. ve XVI. yüzyıllarda gerçekleşen ve Osmanlı medreselerinde belirginleşen aklı ve naklî ilimlerin bu nihai bütünleşmesi XIX. yüzyıla hatta XX. yüzyılın ilk on yılına kadar varlığını sürdüren büyük bir kültürel miras ve ilmî gelenek meydana getirmiştir. Günümüzde geleneksel eğitimi sürdürmeye devam eden kimi eğitim çevrelerinin bulunduğu Müslüman dünyanın bazı bölgelerinde bu mirasın izlerine rastlamak hâlâ mümkündür.

XIX. yüzyılda bazı İslam ülkelerinde Batı tarzı eğitim ve bilim kurumlarının kurulmasıyla birlikte medrese eğitimi önemini büyük ölçüde yitirdi. Daha sonraki bir aşamada ise medrese eğitiminin bizzat kendi bünyesinde modernleştirilmesi çerçevesinde biçim ve içerikte çeşitli değişiklikler planlandı: Modernleşmenin başarıyla gerçekleştirildiği bazı örneklerde modern bilimi tanıtan kitaplar önceki İslami ilmi literatürün yerini aldı.

İbn Haldun akli ilimleri tanımlarken şöyle der: “Akli (zihni) ilimler insanın düşünen bir varlık olması itibarıyla ona tabiidir. Belli bir dinî gruba mahsus değildir... Bu ilimler dünyada medeniyetin başlangıcından beri insan türü içinde mevcut olmuş (ve bilinmiştir) ... Bu ilimler, İslam öncesi iki büyük millet -Farslar ve Yunanlılar- tarafından daha geniş ölçüde geliştirilmiştir... Müslüman âlimler (Yunan ilimlerini) büyük bir gayretle tetkik ettiler ve bunların çeşitli dallarında maharet kazandılar. Bu ilimlerin tetkikinde kaydettikleri ilerleme daha iyi olamazdı... Akli ilimlerde seleflerini geride bıraktılar.”

Akli ya da zihni ilimler, İslam dünyasında kültürün ayrılmaz bir parçası hâline geldi ve zamanla resmî kurumların öğretim faaliyetlerinin de tedricen bir bileşeni oldu. Medrese, “İslam’a özgü/İslami zeminde ortaya çıkmış” bir kurum olmakla birlikte süreç içinde kendi bünyesine başlangıçta ona ait olmayan ilimleri de kattı. Makdisî’nin değerlendirmesinde medrese İslam’da öğretim kurumunun teşekkülünde üçüncü safhayı temsil eder: İlk iki safha mescit ve **handır**. Başlangıçta fıkıh öğretimi için tasarlanmış kurumlar olan medreseler ilk dönemlerinde fıkıh ve fıkıhla ilişkili ilimler dışında kalan ilimlerin öğretimini başlangıçta kapsamamıştı. İslam kültür tarihinin belirli safhalarında, daha önce de değinildiği üzere, felsefenin Sünnî ana akıma karşı kullanılması sebebiyle felsefeye yönelik bir mesafe/önyargı tespit edildiği ileri sürülebilir. Ne var ki bu “hassasiyet” marjinal grupların kimi zaman felsefeyi İslam’ın ana mektebi olan Sünnî doktrine karşı doktriner yahut siyasi bir silah olarak kullanabildikleri ayrıca felsefenin kelâma bir “rakip” olarak algılanabildiği hatırd tutularak kendi bağlamı içinde değerlendirilmelidir. Felsefe dâhil kadim ilimlerin (ulûmü’l-evâil) öğretimi başlangıçta resmî kurumlar aracılığıyla değil daha ziyade şahsî aktarım kanalları üzerinden intikal etmiştir. Burada ileri sürülen görüş akli ilimlerin yalnızca ferdi düzeyde değil aynı zamanda kurum düzeyinde de kültürel hayatın ayrılmaz bir parçası hâline geldiğidir. Halifeler tarafından tesis edilen Beytü’l-Hikme kütüphaneleriyle başlayan kurumsallaşma tamamen İslami gelenek ürünü olan medrese geleneği içinde tıp, matematik ve astronomi ilimlerinin öğretiminin -burada bîmâristan ve rasathâne modelleri diye adlandırdığımız biçimler üzerinden- bütünleştirilmesiyle devam etmiş; böylece akli ilimler medreselerdeki öğretim programının vazgeçilmez bir unsuru hâline getirilmiştir. Medreseler, İslam’da örgün öğretimin kurumsal çerçevesini temsil eder. Verilen örnekler Nizâmülmülk döneminden başlayarak Selçuklular, İlhanlılar, Timurlular ve Osmanlılar boyunca akli ilimlerin resmi öğretime kademeli biçimde dâhil edilmesinde açık bir yükseliş eğrisini ortaya koymakta; bu süreç kadim ilimlerin “akli ilimler” olarak çeşitli ilim kategorileri arasındaki epistemolojik birlik içinde bütünleştirilmesiyle paralel ilerlemektedir.

Kaynakça

- Abu'l-Faraj, Gregory. *The Chronography of Gregory Abi'l-Faraj (1225-1286)*. Yay. haz. ve çev. Ernest A. Wallis Budge. Amsterdam: APA, 1976 [1932].
- Bagheri, Mohammad. "A Newly Found Letter of Al-Kāshī on Scientific Life in Samarkand." *Historia Mathematica* 24 (1997): 241-256.
- Balty-Guesdon, Marie-Geneviève. "Le Bayt al-hikmah de Baghdad." *Arabica* 39 (1992): 131-150.
- Eche, Youssef. *Les bibliothèques arabes publiques et semi-publiques en Mésopotamie, en Syrie et en Egypte au Moyen Age*. Damascus: Institute Français de Damas, 1967.
- Enderwitz, S. "al-Shu'ubiyya." *In The Encyclopaedia of Islam*, 2. bs., c. 9, haz. C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs et al., 513-516. Leiden, Netherlands: Brill, 1997.
- Gimaret, D. "Mu'tazila." *The Encyclopaedia of Islam*, 2. bs., c. 7, haz. C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs et al., 783-793. Leiden, Netherlands: Brill, 1993.
- Giyāth al, Dīn. Miftāhu'l-hisāb. Nuruosmaniye Kütüphanesi, Yazma 2967, 2a-2b; Aydın Sayılı, *The Observatory in Islam and Its Place in the General History of the Observatory* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1960), s. 281, dn. 61'de alıntılanmıştır.
- Goldziher, Ignaz. "Stellung der alten islamischen Orthodoxie zu den antiken Wissenschaften." *In Gesammelte Schriften*, haz. Joseph Desomogyi, c. 5, 357-400. Hildesheim, Germany: Olms, 1970.
- Goodman, L. E. "The Translation of Greek Materials into Arabic." *In Religion, Learning, and Science in the 'Abbasid Period*, haz. M. J. L. Young, J. D. Latham ve R. B. Serjeant, 477-497. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1990.
- Halm, Heinz. *The Fatimids and Their Traditions of Learning*. London: I. B. Tauris, 1997.
- Ibn al-Nadīm. *Kitāb al-fihrist*. Yay. haz. Ridā Tajad-dud. Tehran: Marvi, 1973.
- Ibn Khaldūn. *The Muqaddimah: An Introduction to History*. Çev. Franz Rosenthal. 3 cilt. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1980.
- Ibn Tağrıberdī, Ebū'l-Mehāsin Yūsuf. *Al-Nujūm al-zāhirah fī mulūk Mişr wa'l-Qāhirah*. C. 8. el-Kāhire, Mısır: Markaz Tahqīq al-Turāth, 2005.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. "Institutionalisation of Science in the Medreses of pre-Ottoman and Ottoman Turkey." *In Turkish Studies in the History and Philosophy of Science*, haz. Gürol Irzık ve Güven Güzeldere, 265-284. Boston Studies in the Philosophy of Science 244. Dordrecht, Netherlands: Springer, 2005.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin (ed.). *Osmanlı literatürü tarihi*. 2 cilt. İstanbul: Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA), 1997.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. "Ottoman Educational and Scholarly-Scientific Institutions." *In History of the Ottoman State, Society, and Civilisation içinde*, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, c. 2, 357-515. İstanbul: Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA), 2001.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. "Il Ruolo Delle Istituzioni." *In Storia Della Scienza*, c. 3, 110-139. Roma: Istituto Della Enciclopedia Italiana Fondata da Giovanni Treccani, 2002.
- Khvānd Mīr, Ghiyās al-Dīn. *Habibū's-Siyar*, c. 3: *The Reign of the Mongol and the Turk*. Çev. ve yay. haz. W. M. Thackston. 2 cilt. Cambridge, Mass.: Dept. Of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University, 1994.
- Köprülü, Fuad. "Asırda Maraga Rasathanesi Hakkında Bazı Notlar." *Belleten* 6, sy. 22 (1942a): 207-227.
- Köprülü, Fuad. "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü." *Vakıflar Dergisi* 2 (1942b): 1-35.
- Kürkçüoğlu, Kemal Edip (haz.). *Süleymaniye Vakfiyesi*. Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1962.
- Makdisi, George. *The Rise of Colleges: Institutions of Learning in Islam and the West*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1981.

- Maqrîzî, Taqî al-Dîn al-, *Kitâb al-Mawâ'iz wa'l-i'tibâr bi-dhikr al-khiṭaṭ wa'l-athâr: al-ma'rûf bi'l-khiṭaṭ al-maqrîzîyah*. Beyrut: Dâr Sâdır, 1960.
- Mehmed II (Fâtih). *Fatih Mehmet II vakfiyeleri*. Ankara: Cumhuriyet Matbaası, 1938.
- O'Leary, De Lacey. *How Greek Science Passed to the Arabs*. London: Routledge and Kegan Paul, 2002.
- Peters, R. E. *The Harvest of Hellenism: A History of the Near East from Alexander the Great to the Triumph of Christianity*. London: Allen & Unwin, 1972.
- Qalqashandî, Ahmed ibn'Alî al-. *Ṣubḥ al-a'shâ fî ṣin'âat al-insh' â*. C. 1. Kahire, Mısır: al-Hayah al-Mişriyyah al-'Âmmah li'l-Kitâb, 2006.
- Rashîd al-Dîn Fazl Allâh ibn Abî al-Khayr. *Geschichte Gâzân-Hân's aus dem Ta'rih-i-mubâarak-i-Gâzânî des Rasîd al-Dîn Fadlallâh b. Imâd al-Daula Abûl-Hair*. Yay. haz. Karl Jahn. London: Luzac, 1940.
- Rashîd al-Dîn Fazl Allâh ibn Abî al-Khayr. *Histoire des Mongols de la Perse*. Yay. haz. ve çev. M. Quatremère. C. 1. Paris: Imprimerie Royale, 1836.
- Rashîd al-Dîn Fazl Allâh ibn Abî al-Khayr. *Jamî 'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles*. Çev. ve yay. haz. W. M. Thackston. 3 cilt. Cambridge, Mass.: Dept. Of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University, 1998-1999.
- Rashîd al-Dîn Fazl Allâh ibn Abî al-Khayr. *Savâniḥ al-aḥkâr-i Rashîdî*. Yay. haz. Muhammad Taqî Danish. Tehran: Intisharat-i Kitabkhanah-i Markazi va Markaz-i Asnad, 1980.
- Rashîd al-Dîn Fazl Allâh ibn Abî al-Khayr. *Al-waqfiyah al-rashîdiyyâh*. Yay. haz. Muḥtaba Minuvi ve Iraj Afshar. Tehran: Anjuman-i Asâr-i Milli, 1972.
- Sabra, A. I. "Science and Philosophy in Medieval Islamic Theology: The Evidence of the Fourteenth Century." *Zeitschrift für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften* 9 (1994): 1-42.
- Safadî, Halil ibn Aybak Şalâh al-Dîn al-. *Kitâb al-Wâfi bi'l-Wafayât*. Yay. haz. Hellmut Ritter. 2. bs. Wiesbaden, Germany: Franz Steiner Verlag, 1981 [1962].
- Samarqandî, Dawlatshâh. *Devletşah tezkiresi*. Türkçeye çev. Necati Lugal. İstanbul: Tercüman, 1977.
- Sayılı, Aydın. "Gondeshapur." *In The Encyclopaedia of Islam*, 2. bs., c. 2, haz. B. Lewis, Ch. Pellat ve J. Schacht, 1120. Leiden, Netherlands: Brill, 1965.
- Sayılı, Aydın. "The Institutions of Science and Learning in the Moslem World." Doktora tezi, Harvard University, 1941.
- Sayılı, Aydın. *The Observatory in Islam and its Place in the General History of the Observatory*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1960a.
- Sayılı, Aydın. *Uluğ Bey ve Semerkanddaki İlim Faaliyeti Hakkında Gıyasüddin-i Kaşî'nin Mektubu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1960b.
- Sayyid, Ayman Fuâ'd. *Al-Dawlah al-Fâtîmîyah fî Misr: Tafsîr jadîd*. Cairo: al-Dar al-Misriyyah -al-Lubnaniyyah, 1992.
- Sourdel, D. "Bayt al-Hikma." *In The Encyclopaedia of Islam*, 2. bs., c. 1, haz. H. A. R. Gibb, J. H. Kramers, E. Lévi-Provençal et al., 1141. Leiden, Netherlands: Brill, 1960.
- Sourdel, D. "Dâr al-Hikma." *In The Encyclopaedia of Islam*, 2. bs., c. 2, haz. B. Lewis, Ch. Pellat ve J. Schacht, 126-127. Leiden, Netherlands: Brill, 1965.
- Tâşköprüzâde, Ahmed b. Mustafâ. *Al-shaq'âiq al-nu'maniyyah fî 'ulama' al-Dawlat al-'Uthmaniyyah*. Yay. haz. Ahmad Subhi Furat. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1985.
- Vassâf el-Hazret, 'Abd Allah b. Fazl Allah. *Kitâb Vassâf al-Hazrat*. Yay. haz. Muhammad Mahdi Isfahani. Tehran: Ibn Sina, 1959.
- Vassâf el-Hazret, 'Abd Allâh b. Fazl Allâh. *Tahrir-i tarikh-i Vassaf*. Yay. haz. 'Abd al-Muhammad Ayati. 2. bs. Tehran: Mu 'assasah-yi Mutâlââ't va Tahqîqât-i Farhangî, 1993.

Vyatkin, V. L. *Pamyatniki drevnostey Samarkanda*. Samarkand, 1927; Kishimjan Eshenkulova, “Timurlular Devri Medrese Eğitimi ve Ulum el-Evail-Matematik, Astronomi ve Tıp” (Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2001), s. 54’ten naklen.

**Bilimi, Ahlâkî Olgunlaşmanın ve
Toplumsal Sorumluluğun Merkezine
Yerleştiren Bir Osmanlı Aydını:
Hamîd Vehbî ve *Medrese-i Fünûn Dergisi***

An Ottoman Intellectual Who Placed Science
at the Center of Moral Maturity and Social
Responsibility:

Hamîd Vehbî and *Medrese-i Fünûn Journal*

Mustafa Çırpan *

Tuncay Zorlu **

*İstanbul Teknik Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Bilim ve Teknoloji Tarihi Programı,
mustafacirpan@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-7253-8817

**Prof. Dr., İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, zorlu@itu.edu.tr

ORCID: 0000-0003-2499-6765

Makale Bilgisi: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi: 15/11/2025

Kabul Tarihi: 20/12/2025

Yayın Tarihi: 31/12/2025

Bilimi, Ahlâkî Olgunlaşmanın ve Toplumsal Sorumluluğun Merkezine Yerleştiren Bir Osmanlı Aydını: Hamîd Vehbî ve *Medrese-i Fünûn Dergisi*

Öz

Bu çalışma, Osmanlı bilim tarihinde adı çok da zikredilmeyen Hamîd Vehbî'yi tanıtmayı ve onun mihrmandarlığında 1870lerin sonlarında yayımlanan *Medrese-i Fünûn* dergisini bütüncül bir çerçevede değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Hamîd Vehbî'nin entelektüel biyografisi, Yemen'deki *San'a* gazetesi deneyiminden itibaren taşra basınında şekillenen halk eğitimi anlayışıyla iç içe gelişmiştir. *Medrese-i Fünûn*, bu anlayışı merkeze alarak bilimi yalnızca teknik ilerlemenin değil, aynı zamanda ahlâkî olgunlaşmanın ve toplumsal sorumluluğun temeli olarak konumlandırmaktadır. Sekiz sayıda yayımlanan yaklaşık seksen altı makale; tarih, antropoloji, sosyoloji, din, felsefe, **kültür**, **tıp**, biyoloji, psikoloji, zooloji, botanik, teknoloji, inşaat, ulaşım, şehircilik, madencilik, astronomi, coğrafya, askerlik, savaş, silahlar, gastronomi ve fizik alanlarına dağılır; bu dağılım derginin doğa bilimleri merkezli pedagojik yönelimini ortaya koyar. Üslup bakımından, Avrupa'daki *Nature* ve *La Science Illustrée* çizgisindeki açıklayıcı-tasvirî modeli takip eden dergi; benzetmeler, kısa anlatılar ve basit deney önerileriyle otorite bilgisini gözlem ve deney temelli bir pratikler bütünü hâline dönüştürür. Çift dilli (Türkçe-Arapça) yayım stratejisi ve sade Türkçe kullanımı, İmparatorluğun farklı okurluklarını ortak bir bilim dili etrafında birleştirir. Bu makale, Hamîd Vehbî'nin pedagojik misyonunu ve derginin kamusal bilim söylemini birlikte değerlendirerek *Medrese-i Fünûn*'u Osmanlı'da popüler bilimin, artan bilimsel merakın ve modern yurttaşlık bilincinin erken biçimlerinden biri olarak konumlandırarak yalnız derginin içerik ve üslup özelliklerini değil, aynı zamanda mihrmandarının bilgi dolaşımındaki kurucu rolünü de görünürlük kılmayı amaçlar.

Anahtar Kelimeler: Hamîd Vehbî, *Medrese-i Fünûn*, Osmanlı Bilim Tarihi, Popüler Bilim, Bilimsel Merak

An Ottoman Intellectual Who Placed Science at the Center of Moral Maturity and Social Responsibility: Hamîd Vehbî and *Medrese-i Fünûn* Journal

Abstract

This study aims to reintroduce Hamid Vehbi, a figure often overlooked in Ottoman science history, and to evaluate the journal *Medrese-i Fünûn*, published under his guidance in the late 1870s, within a comprehensive framework. Vehbi's intellectual biography developed in close connection with the concept of public education that took shape through the provincial press, particularly his experience with the *San'a* newspaper in Yemen. *Medrese-i Fünûn* positions science not only as technical progress but also as a foundation for moral refinement and social responsibility. Approximately eighty-six articles published in eight issues are distributed across the fields of history, anthropology, sociology, religion, philosophy, culture, medicine, biology, psychology, zoology, botany, technology, construction, transportation, urban planning, mining, astronomy, geography, military affairs, warfare, weapons, gastronomy, and physics, which highlights the journal's pedagogical orientation centred on the natural sciences. Stylistically, it localizes the explanatory-descriptive model of European periodicals such as *Nature* and *La Science Illustrée*, transforming scientific authority into observation-based practice through analogies, short narratives, and simple experimental suggestions. Its bilingual (Turkish-Arabic) publication strategy and preference for plain Turkish united diverse reading publics around a shared scientific language. This study examines Vehbi's pedagogical mission and the journal's discourse on public science together, positioning *Medrese-i Fünûn* as an early manifestation of popular science, growing scientific curiosity, and civic consciousness in the Ottoman Empire. This article evaluates Hamid Vehbi's pedagogical mission and the journal's public scientific discourse together, positioning *Medrese-i Fünûn* as one of the early manifestation of popular science, growing scientific curiosity, and modern civic consciousness in the Ottoman Empire. Accordingly, it aims to reveal not only the content and stylistic features of the journal, but also the founding role of its host in the circulation of knowledge.

Keywords: Hamid Vehbi, *Medrese-i Fünûn*, History of Ottoman Science, Popular Science, Scientific Curiosity

Giriş

19. yüzyıl Osmanlı'sı bir taraftan geleneksel askeri-sivil kurumların ve anlayışların çözülmeye başladığı, diğer taraftan yeni bilimsel bilginin yeni eğitim kurumları, konaklar, cemiyetler, gazeteler, dergiler, kahvehaneler ve merak odaları gibi yeni dolaşım araçları vasıtasıyla kamusalallaştığı, bunu yaparken de kendine özgü bir iletişim dili geliştirdiği ve bu dil vasıtasıyla kitlelerle iletişime geçme fırsatı bulabildiği renkli bir sürece şahitlik etmiştir.¹ İmparatorluğun, etkileri itibarıyla 20 yüzyıla da sarkan bu “en uzun yüzyılında” ön plana çıkan ancak yeterince araştırılmamış simalarından biri hiç şüphesiz, memuriyette aldığı görevler, yayıncılık anlayışı, entelektüel kişiliği, ansiklopediciliği, bilhassa halk arasında bilimsel ilgi ve merak uyandırmak amacıyla kaleme aldığı *Medrese-i Fünûn* isimli eseriyle tanınan Hamîd Vehbîdir. Bu makale, bu çok renkli kişiliği ve onun ilginç eserini tanıtmayı amaçlamaktadır.

Medrese-i Fünûn dergisi tarih, antropoloji, sosyoloji, din, felsefe, kültür, tıp, biyoloji, psikoloji, zooloji, botanik, teknoloji, inşaat, ulaşım, şehircilik, madencilik, astronomi, coğrafya, askerlik, savaş, silahlar, gastronomi ve fizik gibi alanlara ait yazıları içermektedir. Eser, okuyucularda merak uyandırmak, bilimsel bilgi vermek ve halkın kültür seviyesini yükseltmek gayesiyle kaleme alındığı anlaşılan ansiklopedik bir çalışmadır. Makalemizin amaçlarından biri de metin analizi yöntemi ile bu eserde yer alan yazıları özellikle bilim ve teknoloji tarihi perspektifinden ele almak ve Osmanlı bilim tarihine ne türden veri ya da açılımlar sağlayabileceğinin imkanını sorgulamaktır.

Hezarfen Bir Osmanlı Münevverî: Hamîd Vehbî

Medrese-i Fünûn'un yazarı Hamîd Vehbî, yaşadığı dönemin entelektüel kişilerinden biri olarak karşımıza çıkar. Hakkında pek fazla malumat olmamakla beraber 1270 (1853-54) yılında İstanbul'un Fatih ilçesinde doğduğu bilinmektedir. Babasının ileride Kudüs kadılığı makamına kadar yükseldiği ve uzun süre Adapazarı'nda görev yapmasından dolayı “Adalı Hoca” olarak tanınan ancak aslen Ankaralı kökenli Seyyid Mehmed Hilmi Efendi olduğu belirtilmektedir. Abilerinden Mustafa Tevfik Efendi bir dönem en üst ulema mertebesi olan sudur-ı izâm Anadolu Kazaskerliği'ne kadar yükselmiş, diğer abisi Abdülhalim Keşfi Efendi ise ilmiye sınıfında üst düzeylere ulaşmış ve çeşitli mahkemelerde reislik görevi yapmış isimlerdir. Hamîd Efendi, Bayezid Rüşdiye Mektebi'ndeki eğitiminin ardından, Fatih Camii dersîamlarından Gümülelineli Hoca'dan İslâmî ilimleri tahsil edip icâzet aldıktan sonra 1287 (1870-71)'de Mektûb-ı Sadr-ı Âlî kaleminde memur olup ardından görevinde temeyyüz etmesi sonucu henüz 19-20 yaşlarında iken 3000 kuruş maaşla Yedinci Ordû-yı Hümâyûn Tahrîrât Kalemi Refik-i Evvellik görevine, ardından da gösterdiği başarı sonucu Yedinci Ordû-yı Hümâyûn Başkâtipliği'ne atanmıştır. Dokuz yıl sürecek olan bu görevi devam ederken *San'a* gazetesi ser-muharrirliğini (başyazarlığını) de yürütmüş, 1298 (1880-81)'de İstanbul'a döndükten sonra da *Tercümân-ı Hakikât* ve *Tarîk* gazetelerinin başyazarlığını üstlenmiştir. Bu sırada önce Ticâret ve Nâfia Başkatipliği ve kısa bir süre sonra da Meclis-i Nâfia Başkatipliği'ne tayin edilen Hamîd Vehbî daha sonra getirileceği Encümen-i Ticâret Başkatipliği ve Cerîde-i Bahriyye başyazarlığı görevindeyken 4000 kuruş maaşla Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Başkatipliği'ne tayin edilmiştir. Görüleceği üzere hareketli bir memuriyet ve yayın hayatı geçirmiştir. Bu arada ilmiyedeki yükselişi de devam etmiştir. 1294'te (1877-78) ilmiyede üçüncü rütbeye terfi ederken *San'a* ve *Tarîk* gazetesi başyazarlığındaki başarısı ilmi rütbesinin bir kademe daha yükselmesini beraberinde getirmiş, 1311'de (1893-94) birinci rütbenin birinci sınıfına terfi etmiştir. Bu arada 1306 (1888-89)'da dördüncü rütbeden Nişân-ı Âlî-i Osmânî kazanmıştır. *Cerîde-i Bahriyye* başyazarlığı sırasında Hamdiye zırlısı için yazmış olduğu şiirden dolayı gümüş imtiyaz madalyasıyla taltif edilen Hamîd Vehbî sonraki dönemlerde de benzer madalyalarla ödüllendirilmiştir.²

Hamîd Vehbî edebiyata hâkim, kalemi güçlü, Arapça ve Farsça dillerini iyi kullanan, aynı zamanda Fransızca da bilen bir yazardır. *Meşâhir-i İslâm* isimindeki bir biyografi kitabı yanında Türkçe ve Arapça dillerinde yayınladığı *Medrese-i Fünûn* ve *Risâle-i Mevkûte* adlı eserleri olduğu bilinmektedir. Bunlara ilave olarak vefatından sonra *Malûmât* gazetesinde çıkan biyografisinden hareketle *Yemen Tarihi* isimli bir başka eserinin de olduğu anlaşılmaktadır. “Vehbî Hamîd Efendi (İstanbulî)” lakabıyla da tanınan Hamîd Vehbî'nin 20 Şevval 1320 (20 Ocak 1903) tarihinde Salı gecesi saat bir buçuk sularında kalp krizi nedeniyle vefat ettiği, İskele Camii'nde kılınan cenaze namazını müteakip Rumeli Hisarı'nda Durmuş Dede Dergâhı'nın yanındaki Kayalar Mezarlığı'na defnedildiği belirtilmektedir. Vefat etmeden önceki son memuriyet yerinin Meclis-i Nâfia Baş Kitâbeti olduğu anlaşılmaktadır.³

1 Ekmeleddin İhsanoğlu, “Modernleşme Süreci İçinde Osmanlı Devleti'nde İlmi ve Mesleki Cemiyetleşme Hareketlerine Genel Bir Bakış”, *Osmanlı*

İlmi ve Mesleki Cemiyetleri: I. Millî Türk Bilim Tarihi Sempozyumu, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu. (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1987), 1-31; Nihal Özdemir, *Konaklardan Cemiyetlere, Kahvehanelerden Mecmualara Osmanlı'da Yeni Bilimin Kamusalallaşması*, (İstanbul: Ötüken, 2024).

2 Mustafa Emin Öz, *Tanzimat İkinci Dönem Yazarlarından Hamid Vehbi*, (İstanbul: Matruşka Yayınları, 2024), 9-11, 24-25.

3 Mehmed Tahir Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*. haz. M. A. Yekta Saraç. (Ankara: TÜBA, 2016), 915-916; Öz, *Tanzimat İkinci Dönem Yazarlarından Hamid Vehbi*, 51-52; *Cerîde-i Bahriyye*, (21 Kânûnüsânî 1318/3 Şubat 1903).

Hamîd Vehbî'nin Gazetecilik ve Başyazarlık Serüveni

Hamîd Vehbî kariyeri boyunca *San'a*, *Tercümân-ı Hakîkât*, *Tarîk*, *Cerîde-i Bahriyye*, *Sabah Zaman* ve *Vakit* gazetelerinde başyazarlık görevlerinde bulunmuştur. Yemen'deki dokuz yıllık ilk memuriyeti sırasında 27 Haziran 1880 tarihinde *San'a* gazetesinin ilk sayısını çıkardığı görülür. Yemen İl Genel Valisi İsmail Hakkı Paşa döneminde, o dönem gazete yazı işleri müdürlüğü ile Yedinci Ordu Müsteşarı görevlerini yürüten Hamîd Vehbî Efendi, Yemen vilayeti hakkında Arapça ve Türkçe bir gazete çıkarma işine girer. Gazete çıktığında emeklerinden dolayı Hafız İsmail Hakkı Paşa'ya ve gazetenin editörü olan Hamîd Vehbî Efendi'ye, böylesine uzak ve geniş bir ilde yarı Arapça yarı Türkçe bir resmî gazete çıkarmak için gösterdikleri çabalardan dolayı teşekkür edilir. Bu gazete 19. yüzyılın son on yılında Yemen bölgesi kaynakları için oldukça önemlidir. Zira Hamîd Vehbî'nin *San'a* gazetesi, nispeten yakın bir tarihte yeniden fethedilen bir Arap eyaletinde, Türk dilinde yayımlanan bir gazetedir ve Yemen'deki bölgesel çalışmalar ve Yemen tarihi üzerine kayda değer bilgiler veren resmi bir vilayet gazetesi konumundadır. *San'a* gazetesi aynı zamanda, Osmanlı taşra basını tarihi ve Arap vilayetlerindeki basın tarihi için de önemli bir kaynak niteliğindedir. 1864 yılında çıkarılan vilayet mevzuatı her Osmanlı vilayetinde bir vilayet matbaasının olmasını ve resmi vilayet gazetelerinin kuruluşlarını ön görmektedir. Bu sayede merkezi devlet politikalarının ve reformlarının İmparatorluğun en uzak köşelerindeki okuyucu kitlesine bile ulaştırılması ve devlete karşı duyulan aidiyet duygusunun güçlendirilmesi amaçlanmıştır. Yeni vilayet gazeteleri zaman zaman Vilayet Mektûbî Kalemî tarafından çıkarılmakta fakat bağımsız bir editörle yürütülmektedirler. Bu da gazetelerin onay almadan hiçbir konuyu ya da haberi yayımlayamayacağı anlamına gelmekteydi. Gazetelerin ve gazete denetimlerinin devlet açısından önemi ise resmi bir gazetenin devletin imajını olumlu ya da olumsuz etkileyebilme potansiyeli çerçevesinde şekillenirdi. Örneğin, Yeni Sadrazam Mahmud Nedim bu nedenle kısa süre sonra eyalet valilerine asıl görevlerini hatırlatma zorunluluğunu hissetmiş ve onları dikkatlerini hukuk ve popüler eğitim konularından ziyade gazete ve almanakların yayınlanmasına teksif etmeleri hususunda uyarıyordu. Zira dönemin konjonktürü içerisinde bir vilayet gazetesi çıkarmak, başlangıçtan itibaren etkili bir şekilde bastırılmayan olumsuz seslerin İstanbul'a uzak bir coğrafyada ortaya çıkma tehlikesini barındırıyordu. Gazetenin başyazarı Hamîd Vehbî, gazete için gereken yazı kadrosunu hazırlamıştır, ancak "bu uzak ve uçsuz bucaksız vilayette" uzun soluklu ve başarılı bir resmî gazete kurmanın bir garantisi olmadığını da pekâlâ farkındadır. Bu yüzden gazetenin başlangıçta haftalık olarak çıkarılacağı duyurulur, fakat bu pratikte uygulanamayarak içerik oluşturma sıkıntısı yüzünden ancak iki haftada bir çıkarılabilir. Gazetenin dikkat çekici yönlerinden bir dili ile ilgilidir. Yemen halkının büyük bir kısmı Türkçe bilmediğinden ve vilayet salnâmeleri Türkçe olduğundan gazetenin Arapça nüshasının çıkarılıp Yemen'den daha geniş bir coğrafyaya dağıtımının yapılmış olması da oldukça önemli detaylardır. Bunda Hamîd Vehbî'nin popülerliğinin payı yadsınamaz. Alman tarihçi Michael Ursinus'a göre *San'a* muharriri Hamîd Vehbî başka bir Avrupa başkentindeki bakanlık çevreleri tarafından bile bilinen bir kişiliktir. Çünkü, Cidde Fransız konsolos yardımcısı, *Yemen Salnâmesi*'nin bir kopyasını bakanlığa göndermiş, Paris Hamîd Vehbî'nin sorumlu olduğu "halk eğitimi", Fransız Maarif Nezareti'nin 26 Şubat 1881 tarihli mektubunda teşekkür ederek takdir etmiştir. Bu mektup *San'a* gazetesinde yayınlanınca Hamîd Vehbî kısa sürede taşra salnâmeleri ve gazetesiyle adını Batı'da duyurmuştu. Aynı zamanda *San'a* gazetesini "Batı tarzı modernleşme çabaları için acil ve kararlı bir kanal haline getirmeyi başarması" da dikkat çekicidir. Bununla birlikte, Vehbî'nin yola çıkarken esas hedefinin dört ciltlik *Yemen Tarihi* için gerekli materyalleri bir araya getirmek olduğu düşünülmektedir. Zira Hamîd Vehbî İslam öncesi Yemen tarihiyle ilgili önemli bir çalışmaya imza atmayı hedeflemiş, sadece kaynaklarla değil tarihi eserlerle de ilgilenmiştir. Vilayetler yönetiminin destekleriyle, Yemen'de antik eserler bulunmasını sağlamış, Yemen'in İslam öncesi tarihine dair önemli bulgulara imza atarak adeta bir arkeolog gibi çalışmıştır.⁴

Hamîd Vehbî'nin uzun bir yayın hayatı vardır. Bununla bağlantılı olarak yayın hayatına dair önemli bilgiler veren çok sayıda Osmanlı arşiv evrakı bulunmaktadır. Harbiye Nezareti Dairesine hitaben yazılan bir belgede Hamîd Vehbî'nin "Yedinci Ordû-yı Hümâyûn Tahrîrât Baş Kâtibi ve *San'a* gazetesi muharriri üçüncü rütbeden Hamîd Vehbî" olarak bahsetmekte, Yemen'de yedi yıldır görev yapmakta olan Hamîd Vehbî'nin, görevine son derece bağlı bir memur, manevi yönü kuvvetli, kalemi sağlam ve edebi yönden becerileriyle meşhur bir şahıs olduğu vurgulanmakta ve bu nedenle kendisinin ödüllendirilmesi yönünde gerekli makamlara arz edilmektedir.⁵

Kalemî kuvvetli olan Vehbî Bey'in yalnız Osmanlı edebiyatında değil, Arapça ve Farsça'da da oldukça mahir olduğu telif ettiği eserlerle sabittir. Gazetenin yayınlandığı tarihten yaklaşık on beş sene önce yani 1898 yılında Vehbî Bey'in İstanbul'a dönüşünü takiben *Tercümân-ı Hakîkât*'te yazarlık yaptığı, daha sonra *Tarîk* gazetesi başyazarlığına geçtiği ve bu vazifeyi dört-beş sene kadar sürdürdüğü bildirilmektedir. Ayrıca 1305 senesinde yani 1889-1990 yılları civarında *Cerîde-i Bahriyye* gazetesinin kuruluşunda yer aldığı, üç sene öncesine kadar başyazarlık görevini sürdürürken aynı

4 Michael Ursinus, "San'a'. Eine amtliche osmanische Provinzzeitung im Jemen", Die Welt des Islams 1/4 (1989), 113-114.

5 Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Dahiliye [İ.DH], 820/66150.

zamanda Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Başkitâbeti'nde görev aldığı da anlaşılmaktadır.⁶ Buradaki başyazarlığı sırasında kendisine “gümüş imtiyaz madalyası” ihsan buyrulmuştur.⁷

Ceride-i Bahriye Hamîd Vehbî'nin büyük emeğinin geçtiği ve daha ziyade denizcilikle ilgili yazılarını içeren gazetedir. Gazetede ayrıca suç, ceza, deniz tatbikatları ve bazı ülkelerin denizcilik haberleri gibi askeri odaklı içeriklere de yer verilmektedir. II. Abdülhamid'in desteği ile çıkarılan bu gazete bir bakıma devletin resmî yayını olarak işlev görür. Bahriye Nezâreti tarafından 1889 yılında yayınlanmaya başlayan gazete deniz kuvvetlerinin *Ceride-i Askeriyye*'den sonra kendi adına çıkardığı ilk gazetedir. Gazetenin idâresi ve yazı işleri Bahriye Nezareti tarafından oluşturulan “fen komisyonunca” yönetilmektedir. Bu şartlar göz önünde bulundurulduğunda *Ceride-i Bahriyye*'nin doğrudan doğruya resmi bir yayın organı olarak dönemine göre uzun bir yayın hayatı olması hiç de şaşırtıcı değildir. Kaderin bir cilvesi olarak kendisinin vefat haberini 3 Şubat 1903 (21 Kânûnusânî 1318) tarihli ölüm ilânıyla bu gazete vermiş, ilanda Hamîd Vehbî'nin gazetenin kuruluşundaki rolüne dikkat çekmiştir.⁸

Hamîd Vehbî, bir dönem Hüseyin Cahit Yalçın, Cavit Bey, Abdülhak Adnan Adıvar, Ata Bey, Ahmed Emin Yalman, Arif Cemil ve Enis Tahsin Til gibi Türk basın tarihinin önemli isimleriyle birlikte *Sabah* gazetesinde de yazılar yazmıştır.⁹ *Sabah* gazetesinde “Meşâhir-i İslâm” serisi altında yazılar yazan Hamîd Vehbî, burada “Bedüzzamân el-Hemedânî”, “Fahreddîn er-Râzî”, “Koca Râgıp Paşa”, “Makâmât-ı Harîrî'nin müellifi Harîrî” gibi isimlere yer vermiştir. Ayrıca “Eâzım-ı Ümem” başlığı altında “Halil b. Ahmed”, “Hammâd er-Râviye”, “Ebü'l-âlâ el-Mearrî”, “İbn Hâleveyh”, “Mütenebbî”, “Ferâzdek” ve “Ebü'l-Kâsım ibn Abbâd” gibi isimleri tanıtmıştır.¹⁰

Süleyman Nutkî'nin hatıralarına bakılırsa *Vakit* ve *Zaman* gazetelerinde de başyazarlık yapmıştır. İleride bahsedilecek olan *Meşâhir-i İslâm* ve *Medrese-i Fünûn* kitapları da bu iki gazetede tefrika edilmiştir.¹¹

Süleyman Nutkî Bey'in Anılarında Hamîd Vehbî

Hamîd Vehbî Bey'e ait belki de en detaylı ve kişisel bilgiler Süleyman Nutkî Bey'in (1853-1924) hatıratında bulunmaktadır. *Ertuğrul Fırkateyni Faciası*, *Bahriye Kur'a Neferi: Birinci Sene*, *İstılâhât-ı Bahriye*, *Muhârebât-ı Bahriyye-i Osmâniye* ve *Kâmûs-ı Bahrî* gibi eserleriyle meşhur, bahriye subayı ve yazar kimlikleriyle ön plana çıkan Süleyman Nutkî Bey'in hatıratı, kendisinin Hamîd Vehbî ile bir dönem yakın çalışmış, onun kariyerine, entelektüel birikimine ve kişiliğine dair bilgi ve izlenimlere sahip olmuş olması nedeniyle oldukça kıymetlidir. Süleyman Nutkî Bey hatıratında Hamîd Vehbî Bey'in medrese eğitiminden sonra Yemen'e gittiğinden ve burada Yemen Vilayet Gazetesi'ni çıkardığından bahseder. Bu ifade ile Hamîd Vehbî'nin medrese eğitimi aldığı ve ilk görev yeri olan Yemen'de vilayet gazetesini çıkardığı bilgisi teyit edilebilmektedir.¹²

Hamîd Vehbî'nin İstanbul'a dönünce *Tarîk* ve *Ceride-i Havâdis* gazetelerinde başyazarlık yaptığını belirten Süleyman Nutkî Bey, Hamîd Vehbî'nin 1903 yılında Nafia Meclisi Başkatipliği sırasında hayatını kaybettiğini kaydeder. *Meşâhir-i İslâm* ve *Medrese-i Fünûn* eserlerine atıfta bulunurken de “...Hamîd Vehbî Bey'in başyazar olduğu *Zaman* ve *Vakit* gazetelerinde tefrika edilmiştir...” ifadesi ile bu gazetelerde başyazar olarak çalıştığını ve Süleyman Bey'in Bağdat seyahatine dair notlar yayınladığını aktarır.¹³ Hamîd Vehbî Bey ile olan yakınlığı ve kendisine denizcilik üzerine yapmak istediği yayını için teşviklerde bulunduğunu ise şu sözlerle aktarmaktadır: “...1904 senesi Ağustosunda ailemle birlikte adı geçen mevkie gittim... *Bağdat Seyâhatnâmesi*'ni bitirdikten sonra *Vakit* gazetesi başyazarı Hamîd Vehbî Bey'in teşvikleriyle *Muhârebât-ı Bahriyye* başlığı altında şimdiye kadar bahriye muharebelerine dair Katip Çelebi'nin yazdığı eserden başka bir eser olmamasından dolayı bunu yazıp tefrika etmeye başladım”.¹⁴ On bölümden oluşan bu eser Şehzade Süleyman'ın Rumeli'ye geçişinden Rusların 1853 Sinop Baskını'na kadar geçen süre içerisindeki önemli deniz savaşlarını konu edinmiştir.¹⁵

6 Osmanlı Arşivi (BOA), *Bâbiâli Evrak Odası Evrakı [BEO]*, 1068/080042.

7 Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı [Y.PRK., BŞK], 17/14.

8 Nurcan Bal, *Süleyman Nutki Bey'in Hatıraları*, (İstanbul: Deniz İkmal Grup Komutanlığı, 2003), 19; *Ceride-i Bahriyye*, (21 Kânûnusânî 1318/3 Şubat 1903).

9 Murat Hanılçe – İlyas Ak, “İstanbul Gazetelerinin Başyazarlarının Kaleminden 31 Mart Vak'Ası Öncesi ve Sonrası”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2/1 (2018), 8; Nuri İnüç, *Basın ve Yayın Tarihi*, (İstanbul: Der Yayınevi, 2005), 86.

10 Öz, *Tanzimat İkinci Dönem Yazarlarından Hamid Vehbi*, 38-40.

11 Bal, *Süleyman Nutki Bey'in Hatıraları*, 86.

12 Bal, *Süleyman Nutki Bey'in Hatıraları*, 86; Mehmet Korkmaz, “Aydın ve Müteşebbis Bir Bahriye Subayı: Süleyman Nutki Bey'in Hayatı (1854-1924) ve Eserleri”, *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi* 2/2 (2021), 181-186.

13 İnüç, *Basın ve Yayın Tarihi*, (İstanbul: Der Yayınevi, 2005), 86.

14 Bal, *Süleyman Nutki Bey'in Hatıraları*, 112.

15 Korkmaz, “Aydın ve Müteşebbis Bir Bahriye Subayı”, 182; Süleyman Nutki, *Osmanlı Deniz Savaşları (Muhârebât-ı Bahriyye-i Osmâniye)*, haz.

İskender Pala vd. (İstanbul: Deniz Kuvvetleri Yayınları, 1993).

Hamîd Vehbî'nin denizcilikle ilgili olarak çıkardığı *Ceride-i Bahriyye* gazetesi göz önüne alındığında, Süleyman Nutkî Bey'in aktardığı bu anekdot şaşırtıcı değildir. Hatıratının devamında ise dönemin yayın hayatını etkileyen genel atmosfere dair birtakım bilgiler de aktaran Süleyman Nutkî Bey, "Kur'a Neferi Mehmed Bey" in beş senelik askerlik hayatını burada yayınladıktan birkaç gün sonra basın sansürünün yazının yayınlanmasının devamına engel olduğunu ve Hamîd Vehbî'nin bir iki ay içerisinde kitap şeklinde basım için izin alabileceğini, ertelenir ise bu izni almaya da imkan bulunamayacağını açıklamasının ardından üstün bir gayret göstermek suretiyle kırk gün içinde Sivastapol'a kadar olan deniz savaşlarını bir araya getirerek bastırmayı başardığını yine bu hatırat aracılığıyla öğreniyoruz.¹⁶

Yukarıdaki ifadelerden Hamîd Vehbî Bey'in hayatının son dönemlerinde denizcilik ve askerlik üzerine yazılar neşrettiğini ancak dönemin sansür politikalarından etkilendiğini anlıyoruz. Siyasi olarak çalkantılı ve yoğun sansür uygulamalarının yaşandığı 20. yüzyılın ilk yıllarında dönemin basın-yayın ve entelektüel çevresinin bundan etkilenmemiş olmasını beklemek gerçekçi bir yaklaşım olmaz. Ayrıca Süleyman Nutkî Bey'in hatıratında bahsi geçen yayının, doğrudan siyâsî olmasa bile deniz savaşlarıyla ilgili olması sebebiyle hem askerî niteliği hem de bahsi geçen yılda artık faal olmayan donanmayı ilgilendirmesi yönüyle sansüre takılması sürpriz değildir. O halde burada iki soru gündeme gelmektedir: Gazetede tefrika edilemeyip sansüre uğramadan kitap formatında yayınlanabilmesini sağlayan unsur nedir? Bunun bir tesadüften öte gazetelerin ulaşılabilirliğinin ve kamuoyu üzerindeki etkilerinin kitaplara göre daha fazla olduğu ihtimali üzerine durulabilir. İkinci olarak yukarıda aktarılan olay araştırmacıya Hamîd Vehbî'nin yaşamının geç döneminde entelektüel hayatı hakkında sansür dışında ne söyler sorusu sorulabilir. Örneğin deniz savaşlarına dair bir yazı sansüre takıldıysa yine denizcilikle ilgili olan gazetesi *Ceride-i Bahriyye*'nin muhtevası ve sansüre takılmamasını sağlayan şey bu gazetenin padişahın ve Bahriye Nezâreti'nin kontrolünde yayın yapan bir çeşit resmî gazete olma özelliğidir. Bu sebeptendir ki gazetenin ömrü nispeten uzun soluklu olmuştur.

Söz konusu dönemde bilimsel yayınlar da sansüre takılabiliyordu. II. Abdülhamid'in saltanatının son yıllarında artan sansür uygulaması yalnız askerî ve siyasi yayınları değil bilimsel yayınları da olumsuz etkilemişti. Bunun örneklerinden birini Hamîd Vehbî ile çalışmış olan Süleyman Nutkî Bey hatıratında aktarmaktadır. Hamîd Vehbî Bey ile tefrika etmeye çalıştığı yazının sansüre uğramadan yayınlanabilmesi için sarfettikleri emeklerden bahseden Süleyman Nutkî Bey, hatıratının devamında görevinden istifa etmemesi durumunda *Mecmûa-i Fünûn-ı Bahriyye*'ye yazdığı teknik yazıların da yayınlanmayacağını aktarmaktadır. Bu şart karşısında istifa etmek yerine yazı yazmaktan vazgeçen Süleyman Nutkî Bey'in durumunu iki ay sonra öğrenen Hamîd Vehbî Bey ise ne olursa olsun izin almaya çalışıp yazıları yayınlamayı başarmıştır. Makalesinin denizcilik biliminin ilerlemesi açısından gerekli olduğunu vurgulayan Nutkî Bey bilime verilmeyen önemi ve yönetimin ağır sansür politikalarını eleştirmektedir. Aile bireylerinin birbirlerini jurnalledikleri, baskının arttığı bir dönemde buna maruz kalmamak için kahvede bile oturmamasına rağmen yalan dolana maruz kaldığını belirtir. İngiltere'den gelen *Nautical Magazine*'de yayınlanan "Prepondereous Wave" adlı deprem veya deniz dibinin birden sığlaşıp gel-git olması yüzünden aniden batan gemiler hakkındaki makaleyi görüp benzerini *Mecmûa-i Fünûn-ı Bahriyye*'de yazmak istese de sansüre takıldığını anlatan Süleyman Nutkî Bey bu dönemde çıkan makalelerin yayınlanmadan önce bir "fihrist"e konularak Nazır Paşa'ya gösterilmek suretiyle izine tabi bir biçimde basıldıklarını belirtmektedir.¹⁷

1875'te Osmanlı donanmasına katılarak çeşitli savaş gemilerinde görevli olarak Karadeniz ve Akdeniz'de bulunan, 1890 yılında ilk kez *Deniz Mecmûası*'nı çıkaran, 1897'de Deniz Müzesi'ni kuran ve 1902 yılında 25 ciltlik *Büyük Britannica Ansiklopedisi*'ni Türkiye'ye getirmeye teşebbüs ettiği için II. Abdülhamid tarafından Preveze'ye sürgün edilen Süleyman Nutkî Bey, emekliliğinden sonra dahi bilimsel çalışmalardan uzak durmamıştır.¹⁸ Aynı zamanda bir dönem Hamîd Vehbî Bey ile yakın çalışmış ve yayın yapmış bir isim olarak dönemin sansür politikaları ve özellikle denizcilik özelinde verdiği bu ayrıntılar Hamîd Vehbî'nin son dönemlerindeki yayın hayatı, bilimsel ve entelektüel çevresi ve bilgi üretim şartları hakkında fikir vermesi açısından önemlidir.

Hamîd Vehbî'nin Eserleri

Hamîd Vehbî'nin bahsi geçen beş gazetede ki yazarlığı veya başyazarlığı yanı sıra üç önemli eseri olduğu bilinmektedir. Bunlar yayınlanış sırasıyla *Yemen Salnâmesi*, *Meşâhir-i İslam* ve *Medrese-i Fünûn* isimli çalışmalarıdır.

Yemen Salnâmesi

1879-1882 yılları arasında Yemen valiliği görevini yürüten İsmail Hakkı Paşa tarafından Hamîd Vehbî'ye hazırlatılan ve 1881 yılında II. Abdülhamid'e takdim edilen *Yemen Salnâmesi* hicrî 1298, 1299, 1302, 1304, 1305, 1306, 1307, 1308, 1311, 1313 ve 1314 senelerinde Vilayet Matbaası'nda olmak üzere on sayı yayımlanmıştır. Salnâmede Yemen

16 Bal, *Süleyman Nutki Bey'in Hatıraları*, 112.

17 Bal, *Süleyman Nutki Bey'in Hatıraları*, 119.

18 Korkmaz, "Aydın ve Mütешеbbis Bir Bahriye Subayı", 170-195.

bölgesinin en önemli on üç *âsâr-ı atika* (antika) eserinin çizimlerine yer verilmiş, özellikle de Ma'rib (Sebe) antikaları gibi Yemen tarihinin ilginç yönleri hakkında kayda değer malumat sunulmuştur.¹⁹ Bu bilgiler arasında örneğin Hz. Süleyman döneminden kalma, üzerinde insanlar, kuşlar ve diğer hayvanların son derece tuhaf figürlerinin ve tasvirlerinin bulunduğu gümüş sikkeler, yüzeylerine mucizevi geometrik figürler ve resimler oyulmuş taşlar, damga şeklinde minik taş (plakalar), alışılmadık bir şekilde ustaca yapılmış mermer bir kız başı ve Konstantinopolis İmparatoru Konstantin'e ait üç altın sikke ön plana çıkmaktadır.²⁰

Hamîd Vehbî bu salnâme'yi vatana hizmet gayesiyle çıkardığını, halkın eğitimi ve modernleştirilmesi için etkili bir eğitim politikasının izlenmesi gerektiğini belirtir. Buradaki yaklaşımı *San'a* gazetesindeki yazılarıyla da uyum içerisinde. İyi bir eğitimden yoksun kalmış olan halkların modernleştirilmesi ve yüksek kültür seviyesine ulaştırılması gerekliliğine inanan Hamîd Vehbî, bu yolda çalışmalar yapmış, yazılarında Eski ve Yeni Dünya'dan örneklerle atıflarda bulunarak Amerika yerlilerinin modern bilime temastan önceki ve sonraki hallerini kıyaslamıştır. Amerika toplumunu en medeni ve refah seviyesi yüksek toplumlardan biri olarak nitelerken Yemenlilerin az gelişmiş olsalar da çoğunluğunun sahip olduğu yüksek zekâ sayesinde hızla gelişip medenileşebileceklerine inanmıştır.²¹

Meşâhir-i İslâm

Hamîd Vehbî'nin belki de en çok tanınan eseri, biyo-bibliyografik (tercüme-i hâl) bir çalışma olan *Meşâhir-i İslâm*'dir. Bu eserin, 10 yıldır gazetecilik ve yayıncılık işiyle uğraşan ve aynı zamanda *Tarîk* gazetesi ser-muharrirliğini (baş yazarlığı) yürüten, 1889 yılında birinci dereceye memuriyet rütbesine yükseltilen Hamîd Vehbî'nin beş yıldır parça parça yayınladığı, eski tabirle tefrika ettiği 4 ciltlik bir çalışma olduğu ve eserin 20 Ekim 1884 tarihinde Sultan II. Abdülhamid'e sunulduğu anlaşıyor.²²

Meşâhir-i İslâm yukarıdaki arşiv belgesinden de anlaşılacağı üzere beş yıl boyunca 32 sayfadan oluşan cüzler hâlinde yayımlanmışsa da 1301/1885 yılında İstanbul'daki Mihrân Matbaası'nda 4 cilt halinde ve toplamda 1614 sayfa olacak şekilde basılmıştır. 50 cüzden oluşan eserin cilt düzeni biraz karışık görünmekle beraber 1 ve 2. ciltler bir arada, 3. cilt 27-39 cüzleri, 4. cilt de 40-50. cüzleri kapsayacak şekilde organize edilmiştir. Eser Ertuğrul Gazi'den başlayarak İslam dünyasında ön plana çıkmış 51 ismin hayatına ve varsa eserlerine dair bilgiler vermektedir. Ertuğrul Gazi dışında sırasıyla Osman Gâzî, Müellif-i Kâmus Firuzabâdî, Orhan Gâzî, Gazneli Mahmud, Haccâc, İmâm Mütahhir, Uzun Hasan, Kânunî Sultan Süleymân, Me'mûn, Celâleddin Ekber Hân, Timurlenk, Ebu Müslim Horasânî, I. Murat (1. cilt); Türkistan Fatihî Kuteybe bin Müslim, Şâh İsmâîl, Abdurrahman el-Enevî, Ömer ibn Abdülaziz, Alparslan, Yıldırım Bayezid, Nizamülmülk, Barbaros Hayreddin Paşa, Çelebi Mehmed, Abdülmelik-i Enevî, II. Murâd, Velid bin Abdülmelik, Gâzî Evrenos Bey (2. cilt); Halife Muhammed el-Mutâsım, Musa bin Nusayr, İsfendiyarzâdeler, Ebu'l-Abbâs es-Seffâh, Süleymân bin Abdülmelik, İmâm Suyûti, Germiyanzâde Yakûb Bey, İmâm-ı Azâm Numân bin Sâbit, Abdurrahmân-ı Sâlis, İbn Kemâl, İmâm Gazâlî (3. cilt); Ebî Dülâme, Celâleddin-i Rûmî, Selçuklu Sultanı Melikşâh, Evnerosâde Alî Bey, Ala'uddîn-i Selçukî, Firdevsî, Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa, Şehzâde Süleymân Paşa, Mısır Vâlîsi Mehmed Alî Paşa, Mollâ Câmî, Halife Mehdi Billâh, İbn Haldûn ve Ebu Cafer el-Mansûr (4. cilt) eserinde yer alan isimler arasındadır.²³

Meşâhir-i İslâm, Muallim Nâci, Ahmed Râsim, Yenişehirizâde Hâlid Eyüp, Bursalı Mehmed Tâhir, Hâlid Ziyâ Uşaklıgil gibi dönemin ünlü yazarlarının övgülerine mazhar olmuştur. Muallim Nâci 1884'te çıkardığı "kıvılcım" anlamına gelen "*Şerâre*" isimli şiir kitabının ön sözünde *Tercümân-ı Hakikat* yazarı Hamîd Vehbî'nin bu eserin isim babası olduğunu taktir ve teşekkürlerini sunarak ifade etmiştir.²⁴

Hamîd Vehbî'nin *Meşâhir-i İslâm* eseri sonraki dönemlerde birçok müellifin eserine kaynaklık teşkil etmiştir. Bunlar arasında Muallim Nizâmeddin Bey'in *Umûmî Tarih*'i, Abbas el-Azzâvî'nin *Târîhu Irak beyne İhtilâleyn*'i, İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *Karesi Vilâyeti Tarihçesi*, Ahmed Refik Bey'in *Meşhur Osmanlı Kumandanları*, Osman Senâî Bey'in *Tarih-i Harb*'i, Mustafa Nuri'nin *Talim-i Kavâid-i Kitâbet*'i, Manastırlı Bahaeddin'in *Eyyâm-ı Girzân*'ı, Reşad Bey'in *Mükemmel İnşâ'sı*, Ali Seydi Bey'in *Mekâtib-i Sultâniye Şâkirdânına Mahsûs Devlet-i Osmaniye Tarihi*, İbnü'l-Emin Mahmud Kemal'in *Sabîh*'i, Manastırlı Mehmed Rifat'ın *Mecâmiu'l-Edeb*'i, Muallim Naci'nin *Talim-i Kırâat*'ı, Hacı Reşid Paşa'nın *Hazret-i İmâm-ı Azam'ın Siyâsî Tercüme-i Hâli*, Mehmed Şakir Paşa'nın *Yeni Osmanlı Tarihi*, Süleyman Nazif'in *Hitâbe'si* ve Besim Atalay'ın *Türk Büyükleri veya Türk Adları* isimli kitabı bu eserlere örnek olarak

19 Hüseyin Gürsel Bilmiş, "1880-81 Tarihli Yemen Salnamesinde Marib Antikaları: İsmail Hakkı Paşa'nın Valiliği Döneminde Yemen'den İstanbul'a Gönderilen Arkeolojik Eserler", *Sanat Tarihi Yıllığı* 32 (2023), 121-122.

20 Ursinus, "Şan'â'. Eine amtliche osmanische Provinzzeitung im Jemen", 115.

21 Ursinus, "Şan'â'. Eine amtliche osmanische Provinzzeitung im Jemen", 118-119.

22 Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Taltifat Evrakı* [İ.TAL], 46/13; Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Başkıtabet Dairesi Maruzatı* [Y.PRK., BŞK], 17/14; Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Dahiliye* [İ.DH], 1199/93884.

23 Bahir Selçuk, "MEŞÂHİR-İ İSLÂM (VEHBÎ)". *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü* (Erişim 06 Kasım 2025)

24 Öz, *Tanzimat İkinci Dönem Yazarlarından Hamid Vehbi*, 55-57.

gösterilebilir.²⁵

Hamîd Vehbî zaman zaman dönemin önemli ilim ve fen eserlerine takrizler de yazmıştır. Bunlar içerisinde Maadin Heyet-i Fenniyesi Baş Kâtibi Serkiz Orpilyan ile eski Amasya nüfus memuru Seyyid Abdülzâde Mehmed Tahir tarafından daha önceki ilimler tasnifi kitaplarının sentezi tarzında hazırlanan ancak onların kapsamadığı veya ihmal edilen bilgilere de yer veren bir nevi modern bibliyografya eseri mahiyetindeki *Mahzenü'l-Ulûm* (1891, Şirket-i Mürettibiye Kütübhane ve Matbaası) adlı esere yazmış olduğu takriz oldukça dikkat çekicidir. Bu takrizde özetle, Kâtip Çelebi'nin *Kesfüz-zünûn* eserinden sonra böylesine hasreti çekilen ilmi eserlerin yayınlanmasının mutluluk verici olduğunu, Batı'da bibliyografya adı verilen ve büyük önem taşıyan bu ilme karşı ilginin gün be gün artmasının ne kadar önem arz ettiğini belirtmiş ve yazarlarına taktir ve teşekkürlerini bir şiir eşliğinde sunmuştur.²⁶

Medrese-i Fünûn

19. yüzyılın ikinci yarısı, Osmanlı İmparatorluğu'nda bilimin toplumsal görünürlüğünün hızlı biçimde arttığı; yeni eğitim kurumları, tercüme hareketleri ve matbuatın birlikte işlediği bir bilgi dolaşımı rejiminin kurulduğu dönemdir.²⁷ Bu bağlamda bilim dergileri, yalnızca teknik malumatı aktaran araçlar değil, aynı zamanda modernleşme düşüncesinin gündelik dile çevrildiği, “merak” duygusunun kamusal erdeme dönüştürüldüğü platformlardır. İşte *Medrese-i Fünûn*, bu işlevsel dönüşümün Osmanlı'daki en erken ve özgün örneklerinden biri olarak bilim ile toplum arasındaki arayüzü oluşturur.

Kapak sayfasında “*fünûn ve maârifeden bahs ider ve cüz cüz neşr olunur mecmûa*” olarak betimlenen *Medrese-i Fünûn* dergisinin yazarı Hamîd Vehbî, birinci sayının mukaddimesinde Avrupa'daki fen dergilerinin çokluğuna karşılık, Arap ve Türk dünyasında benzer yayınların azlığından duyduğu “teessürü” açıkça dile getirir ve dergiyi bu boşluğu doldurmak için hem Türkçe hem de Arapça hazırladığını vurgular.²⁸ Bu vurgu, bilimin yalnız uzman çevrelere değil, çok dilli imparatorluk kamusuna da yöneldiğini; dolayısıyla bilginin dolaşımının siyasî ve kültürel bir mesele olarak kavrandığını gösterir.²⁹

Avrupa'da aynı yıllarda *Nature*, *La Science Illustrée*, *Les Mondes*, *Cosmos* gibi dergiler, resim ve şemalarla desteklenmiş, açıklayıcı-tasvir edici ve sade bir üslup geliştirmekteydi.³⁰ *Medrese-i Fünûn*'un üslubu da bu çizgiyle paralel olmakla beraber içeriği yerli epistemik bağlama tercümesi açısından ayrışır. Yazarın “medrese” kavramını sahiplenerek “fünûn” ile yan yana getirmesi, geleneğin otoritesi ile modern bilimin yöntemini çarpıştırmak yerine uzlaştırmacı bir dil önerdiğini göstermektedir.

Vilayet gazetelerinin (ör. Yemen, Selanik, İzmir) fennî notları kamuya açtığı bir dönemde *Medrese-i Fünûn* fennî konuları sistematik, öğretici ve metodolojik bir kurgu içinde sunarak taşra basınının sınırlarını aşar; bilimi “merakın kurumsal formu” olarak örgütler. Son kertede *Medrese-i Fünûn*, Osmanlı'da bilimin kamusallaşmasını; dil, içerik ve görselleştirme teknikleri üzerinden “yeni” bir okurluk kültürüne bağlayan erken bir girişimdir.

Hamîd Vehbî, *Medrese-i Fünûn*'u “maarif hizmeti”nin parçası olarak kurgular: bilim, yalnız teknik ilerlemenin değil, ahlâkî olgunlaşmanın da teminatıdır. Bu çerçevede dergi, Osmanlı düşüncesinde bilimi “kavramsal” olmaktan çıkarıp “kültürel” bir gerçeklik hâline getirir; okur, pasif tüketiciden aktif öğrenene evrilir.³¹

İçerik düzleminde dergi; fizik, kimya, tıp, biyoloji, zooloji, botanik, anatomi, astronomi, coğrafya, tarih, istatistik, gastronomi, antropoloji ve fen tarihi gibi disiplinleri yan yana getirerek 19. yüzyılın ansiklopedik bilgi anlayışını taşır. Böylece konu hiyerarşisi yerine kapsayıcı bir merak düzeni inşa eder; bilgi türleri arasındaki geçişler doğrudandır.

Medrese-i Fünûn'da birbirinden ilginç konulara yer verilir. Aşağıdaki tabloda yer alan başlıklar dergide yer verilen konular hakkında bir fikir verecektir. Görüleceği gibi konular birbirinden kopuk ve oldukça çeşitlidir. Konu başlıkları okuyucuda merak uyandıracak niteliktedir.

25 Öz, *Tanzimat İkinci Dönem Yazarlarından Hamid Vehbi*, 45-47.

26 Öz, *Tanzimat İkinci Dönem Yazarlarından Hamid Vehbi*, 59.

27 Osman Bahadır, *Cumhuriyetin İlk Bilim Dergileri ve Modernleşme* (İstanbul: İzdüşüm Yayınları, 2001), 9.

28 Hamid Vehbi, *Medrese-i Fünûn, Sayı 1, Mukaddime* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1300), 1-2.

29 Mustafa Çırpan, *Bir Osmanlı Entelektüeli Hamid Vehbi ve Medrese-i Fünûn İncelemesi* (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 54.

30 James McClellan, *Science and Culture in the 19th Century Press*. (Cambridge: Harvard University Press, 2003), 44.

31 Çırpan, *Bir Osmanlı Entelektüeli Hamid Vehbi*, 58-68.

Tablo 1. Medrese-i Fünûn Dergisindeki Makale Başlıkları

Makaleler	Açıklaması
<i>Mebhas-i Hilkatde ve Dünyanın Derece-i Kıdemi Hakkında İslam ve Avrupa Hukemâsından Bazılarının Hülâsa-i Efkârı</i>	İnsanın yaratılışında dünyanın yaşının ne kadar olduğu hakkında İslam ve Avrupa filozoflarının bazı düşünceleri
<i>Nev-i Beşerin Küre-i Arza Yayılması</i>	İnsanoğlunun yeryüzüne yayılması
<i>Korkusuz ve Rahatça Uyumanın Fennen Usûlü</i>	Korkusuz ve rahat uyumanın bilimsel yöntemi
<i>Uçar Balıklar</i>	-
<i>Mülûk-i Himyeriye ve Tebâbi'a</i>	Himyeri ve Tebâbi'a hükümdarları
<i>A'mâl ve Eşğâl İtibarıyla Müddet-i Hayat</i>	Faaliyetler ve meşguliyetler açısından yaşam süresi
<i>Hayvânâtın Ömr-i Tabiisi</i>	Hayvanların Doğal Ömürleri
<i>Çin'de Ehl-i İslâmın Sûret-i İntişârı</i>	Çin'de Müslüman toplulukların yayılması
<i>Kurûn-ı Vustâ Halkının Hayvanâtı Muhâkemesi</i>	Orta çağ halkının hayvanları yargılaması
<i>Ağniyâ ve Fukarâ Beyninde Muvâzene-i Hayât</i>	Zengin ve fakirlerin ömür dengeleri
<i>İnsan Nasıl ve Ne Vakit Yaratıldı?</i>	-
<i>Memâlik-i Mütemeddine Çıkan bi'l-Cümle Gazetelerin İstatistikî</i>	Modern ülkelerde çıkan gazetelerin istatistiki
<i>Bazı Nebâtât ve Eşcârın Menşe'leri</i>	Bazı bitkilerin ve ağaçların kökenleri
<i>Ehrâm-ı Mısıriyyenin Sebeb-i Binâsı</i>	Mısır piramitlerinin inşa sebebi
<i>Mitoloji-Yâhud-Ümem-i Kadîmenin Esnâmı</i>	Mitoloji-veya-eski toplulukların putları
<i>Telgrafin Sür'atı</i>	-
<i>Gayet Kadîm İki Ağaç</i>	Çok eski iki ağaç
<i>Haritanın İhtirâ'ı</i>	Haritanın icadı
<i>Çinlilerin Tavuk Altında Balık Yetiştirmesi</i>	-
<i>Kürre-i Arz Sekenesi Vefeyâtının Müvâzenesi</i>	Yeryüzündeki insanların ölüm oranları
<i>Kürre-i Arzın Miktâr-ı Nebâtât ve Hayvanâtı</i>	Yeryüzündeki bitki ve hayvan sayısı
<i>Sülûnün Mudârebe-i Şahsiye Hakkında Bir Fıkra-i Hikemiyesi</i>	Sülûnün şahsi kavgası hakkında hikmetli bir fıkra
<i>Hayvanâtın Ömr-i Tabiyesi (Birinci Nüshadan Mâba'd)</i>	Hayvanların doğal ömürleri (Birinci bölümün devamı)
<i>Müskirâtın Zararı</i>	Sarhoşluk verici içeceklerin zararı
<i>Ziyânın Derece-i Seyri ve Te'siri</i>	Işığın hızı ve etkisi
<i>Balıklardan Bir Nevi'nin Sûret-i Garîbe-i Tenâsülü</i>	Bir balık türünün garip bir şekilde üremesi
<i>Teneffüs-i Sînâi-Yâhud-Mevt-i Zâhirîden Kurtulmak</i>	Suni teneffüs-veya-bariz ölümden kurtulmak
<i>Bedûh Ne Dimekdir?</i>	“Bedûh” kavramı üzerine yorumlar
<i>Buzun Kuvve-i Mukâvemeti</i>	Buzun dayanıklılık derecesi
<i>Kahvenin Keyfiyet-i Târihiyesiyle Havâss-ı Vesâiresi</i>	Kahvenin tarihi ve diğer özellikleri
<i>Sokrat'ın Teehhül Hakkında Fikr-i Hikemiyesi</i>	Sokrat'ın “evlenme” hakkındaki hikmetli görüşü
<i>Kürk</i>	-
<i>Uykunun Mâhiyeti ve Garâibiyle Kısm-ı Sînâ'isi</i>	Uykunun mahiyeti ve tuhaflıkları
<i>Çin'de Me'kûlât</i>	Çin'de yiyecek maddeleri
<i>Fen Nokta-i Nazarından Şems ile Küre-i Arz Sekenesinin İstikbâli</i>	Bilimsel açıdan Güneş ve Dünya'nın geleceği
<i>Maymunların Tebai' ve Ahvâl-i Garîbesi</i>	Maymunların özellikleri ve tuhaf halleri
<i>Barut, Top, Tüfenk İki Bin Sene Evvel Var Mı İdi Yok Mu İdi?</i>	-
<i>Kahvenin Keyfiyyet-i Tarihiyesiyle Havâs ve Sairesi (3. Cüzden Mâba'd)</i>	Kahvenin tarihi, özellikleri vs. (3. Cüzün devamı)
<i>Bazı Şeylerin Tarih-i İhtirâ'ı</i>	Bazı icatların tarihi: körük, cam, kum saati, kâğıt
<i>Amerika'da Kediler Ekspozisyonu</i>	-

<i>İslam'da Polis</i>	-
<i>Bir Latîfe-i Fenniye</i>	Fennî bir şaka
<i>Uykunun Mâhiyât ve Garâibiyle Kısım-ı Sınâisi (İkinci Nüshadan Mâba'd)</i>	Uykunun özellikleri ve ilginç yönleri (İkinci nüshanın devamı)
<i>Çin'de Me'kûlât-ı Garîbe (Üçüncü Nüshadan Bakiye)</i>	Çin'deki tuhaf yiyecekler (Üçüncü nüshanın devamı)
<i>Saba Hükümdarları (Birinci Nüshadan Bakiye)</i>	Saba Hükümdarları (Birinci nüshanın devamı)
<i>Dimağın Sıkleti ve Aklın Kesreti ve Killetinin Sebebi</i>	Beynin ağırlığı ve aklın miktarının sebebi
<i>Çin Sûru</i>	Çin Seddi
<i>Hayât ve Memât</i>	Yaşam ve ölüm
<i>Hind Yılanları</i>	-
<i>A'mâk-ı Bihâr</i>	Denizlerin derinlikleri
<i>Asr-ı Hicriden Kalma Bir Kal'a (İspanya'da)</i>	Hicri asırdan kalma bir İspanyol kalesi
<i>Mezar Torpili</i>	Mezar soyucularına karşı patlayıcı torpiller
<i>Tefekkürât-ı Hikemiyye</i>	Hikmetli Düşünceler
<i>Maymunların Tabâ'i ve Ahvâl-i Garîbesi (Dördüncü Nüshadan Mâba'd)</i>	Maymunların tabiatı ve tuhaf halleri (Dördüncü nüshanın devamı)
<i>Karıncaların Muhafızlıkta İstihdâmı</i>	Karıncaların bazı zararlı haşerata karşı kullanılması
<i>Fars Pâdişâhlarının Bir Garîb Âdeti</i>	-
<i>Küre-i Arz Üzerinde Mevcûd Olan Şimendüferlerin Mikdarı</i>	Dünya üzerindeki trenlerin sayısı
<i>Himyer ve Tebâbi'a Padişahları (Dördüncü Numaradan Mâba'd)</i>	Himyer ve Tebabia Padişahları (Dördüncü numaranın devamı)
<i>Saat Hakkında Ma'lûmât</i>	-
<i>Milel-i Muhtelif Nezdinde Zaman Hesabı</i>	Çeşitli milletlerin zaman hesapları
<i>Servet-i Arziye</i>	Topraktan çıkartılan değerli madenler
<i>Sâikadan Kaynaklı Vefayât</i>	Yıldırım Çarpmasının Yol Açtığı Ölüm
<i>Nakl-i Dem</i>	Kan nakli
<i>Medeniyetin Hayât-ı Beşeriyye Üzerine Te'sîrâtı</i>	Medeniyetin İnsan Hayatı Üzerindeki Etkileri
<i>Romalıların 'Akâ'id-i Garîbesi</i>	Romalıların tuhaf inançları
<i>Paymu Karıları</i>	Meksika'da Paymu kabilesindeki kadınlar
<i>Kar ile Ezmine-i Kadîme Şitâsı Hakkında Ma'lûmât</i>	Kar ve eski zaman kışları hakkında bilgiler
<i>On Sekiz 'Asırdan Beri Paris'in Hâsıl Ettiği Vüs'at</i>	18 asır boyunca Paris şehrinin genişlemesi
<i>Ma'rib Melikleri (5. Numaradan Maâbâ'd)</i>	Marib Hükümdarları (5. numaranın devamı)
<i>Abahile Sülâle-i Hükümdârîsi</i>	Abahile Hükümdarlık Sülalesi
<i>İfâde-i Mahsûsa</i>	Özel Açıklama (Roma Hakkında)
<i>Garâ'ib-i Hadîsât-ı Cevviye</i>	Garip hava olayları
<i>Kadınların Sütünden Mutehassıl Vefeyât</i>	Kadın sütünün yol açtığı ölümler
<i>İnsanda Zehir</i>	-
<i>Harb</i>	Savaş
<i>Romalıların Akâid-i Garîbesi</i>	Romalıların Tuhaf İnançları
<i>Tabîb-i Meşhûr İbnü'n-Nefîsin Muhtasaren Tarih-i Umûmu</i>	Meşhur hekim İbn Nefîs'in tıp tarihiyle ilgili özet kitabı (İbn Sina'nın kitabının özeti)
<i>Âlât-ı Carihe-i Kadîme</i>	Eski çağlardaki yaralayıcı aletler
<i>Kahvenin Havâssı ve Hazm Üzerine Te'sîrâtı (Dördüncü Nüshamızdan Mâba'd)</i>	Kahvenin özellikleri ve sindirim üzerindeki etkileri (Dördüncü nüshanın devamı)
<i>Gine-i Cedîd Ahâlîsinin Ba'zı Halleri</i>	Yeni Gine halkının bazı halleri
<i>İnfi'âlât-ı Nisvâniyenin Cenîn Üzerine Te'sîri</i>	Hamile kadınların yaşadıkları şiddetli üzüntünün cenin üzerindeki etkisi
<i>Uyku Bendinin Mâbad ve Hitâmı</i>	Uyku bahsinin devamı ve sonu

<i>Avrupa Maabid-i Meşhûresinin Derece- İstî'âbı</i>	Avrupa'nın meşhur mabetlerinin kaç kişi alabildiği/kapasitesi
<i>Kahve Bendinin Mâba'dı ve Hitamı</i>	Kahve konusunun devamı ve sonu
<i>Bilâd-ı Mütemeddinedeki Etibbânın Nüfûs ile Mukâyese-i</i>	Gelişmiş ülkelerdeki doktorların nüfusa göre oranı
<i>Ma'rib'in Medeniyet ve Ma'mûriyet-i Münkârzası</i>	Ma'rib'in yok olmuş medeniyeti

Kaynak: Hamid Vehbi, *Medrese-i Fünûn*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1300.

Dergide yer verilen 86 makalenin bilim dallarına göre dağılımını aşağıdaki tablodan takip edebilmek mümkündür.

Tablo 2. Medrese-i Fünûn Dergisindeki Bilim Dallarıyla İlgili Konu Dağılımı

Bilim Alanı	Makale Sayısı
Tarih/Antropoloji/Sosyoloji/Din/Felsefe/Kültür	28
Tıp/Biyoloji/Psikoloji	14
Zooloji/Botanik	12
Teknoloji/İnşaat/Ulaşım/Şehircilik/Madencilik	7
Astronomi/Coğrafya	6
Askerlik/Savaş/Silahlar	6
Gastronomi	6
Fizik (Işık, Isı, Zaman, Saat, Mukavemet vs)	5
Diğer	2
TOPLAM	86

Kaynak: Hamid Vehbi, *Medrese-i Fünûn*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1300.

Sekiz sayı olarak çıkan dergide tabloda bilim alanlarına göre dağılımı verilen 86 makale yayımlanır. Bu makalelere, bazı satırlar arasına serpiştirilen hikmetli sözler ve şiirler dahil edilmemiştir. Bu dağılım, derginin doğa bilimleri merkezli ancak diğer birçok bilim dalını da ihmal etmeyen ansiklopedik karakterini ortaya koymaktadır.

Hamîd Vehbî'nin metinleri, “terakki-maarif-tecrûbe” üçlemesi etrafında şekillenir. “Tecrûbe/fennî usûl” vurgusu, Bacon/Comte çizgisindeki pozitivist yöntemin Osmanlı'daki yerli adlandırmasıdır; fakat bu çerçevede dinî duyarlılıkla çatışmak yerine onu eşlik eden bir zemin olarak düşünür.³² Bu uzlaştırmacı duruş, bilimi “inanca karşı değil, cehle karşı” konumlandırır.³³

Derginin özellikli katkılarından biri, kaynak gösterme bilincinin filizlenmesine aracılık etmesidir. Hamîd Vehbî, kimi yazılarda Avrupa menşeli metinlere atıf yapar; kimi yerde “risalelerde görüldüğü üzere” gibi dolaylı referanslarla bilimsel etikten söz açar. Bu tavır, Osmanlı basınında bilimsel yazım adabının yerleşmesinde erken bir adımdır.³⁴

Kurumsal düzeyde bakıldığında dergi, Darülfünun çevresindeki tercüme hareketi, Mekteb-i Tıbbiye ve Bahriye matbuatındaki teknik yayım düzeniyle etkileşim hâlinindedir; içerikteki anatomi-kimya-mekanik metinleri bu kurumsal ekosistemin gereksinimleriyle de örtüşür. Böylece *Medrese-i Fünûn*, okul ile matbaa, müfredat ile kamuoyu arasındaki akışı hızlandıran bir ara kurum rolü üstlenir.

Hamîd Vehbî'nin *Medrese-i Fünûn*'un mukaddimesinde dile getirdiği “Londra-Paris'te fen dergileri çok, bizde yok” tespiti, popüler bilimin yokluğunu yalnız nicelik farkı olarak değil, kamusal kültür sorunu olarak da okur.³⁵ *Medrese-i Fünûn*, bu eksikliği iki stratejiyle karşılar: sade bir Türkçe anlatım ve çift dilli (Türkçe-Arapça) yayımla imparatorluğun farklı okurluklarını birbirine bağlamak. Anlatım, modern bilim iletişiminin erken bir örneğidir: benzetme, hikâyeleştirme, deney önerisi. “Garâib-i Hadisât-ı Cevviye”de gök olayları “eğer güneş bir demir küre olsaydı...” gibi sezgiyi tetikleyen cümlelerle açıklanır; “Su ve Hava Hakkında” başlıklı yazısında okurdan bir kâse su üzerinde dalgacık gözlemi yapması

32 Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)* (Ankara: İletişim Yayınları, 2019), 47.

33 Çırpan, *Bir Osmanlı Entelektüeli Hamîd Vehbî*, 70.

34 Çırpan, *Bir Osmanlı Entelektüeli Hamîd Vehbî*, 74.

35 Hamid Vehbi, *Medrese-i Fünûn Sayı 1, Mukaddime*.

istenir. Böylece bilim, otoritenin sözü olmaktan çıkıp gözlemin deneyimi hâline gelir.³⁶

“Telgrafın Sür’atı” gibi metinler, teknolojik hızın “medeniyetin ruhu” olduğuna dair bir sivil ilerleme tahayyülü kurar; “İnsan Nasıl ve Ne Vakit Yaratıldı?” yazısı ise evrim tartışmalarını İslâmî referanslarla mezcederek Osmanlı pozitivistizminin uzlaştırıcı çizgisini örnekler.³⁷ Bu sayede bilim, ahlâkî-siyasal bir semantiğe kavuşur; bilmek, yurttaşlık ödeviyle ilişkilendirilir.

Sosyolojik düzlemde, derginin hedeflediği okur profili Darülfünun ve mektep gençliği, memur–kalemiyeden münevverler ve orta sınıf okurlardır; derhane–kahvehane–kıraathane üçgeninde metinler dolaşıma girer. Kısa cüzler hâlinde yayın, düşük kâğıt maliyeti ve erişilebilir dil, bu dolaşımı kolaylaştırır; sansür, siyasal polemige girilmedikçe fen yazılarına doğrudan engel olmaz.

Sonuç: Medrese-i Fünûn’un Mirası

Hamîd Vehbî, medrese ve ulemâ çevrelerinde yetişmiş, geleneksel ilmî birikime sahip olmakla beraber Batı’da yaşanan ilmî gelişmeleri takip eden, dönemin önde gelen gazetelerinde baş yazarlık yapan, zamanının meşhur yazarlarıyla iletişim halinde olan entelektüel bir kişilik olarak karşımıza çıkar. Ülkesinin bilimsel anlamda gelişmesi için yazdığı yazılar, hizmet aşkı, idealizmi, maarif anlayışı, halktan kopuk olmaması ve halkın eğitime verdiği önem gibi unsurlar onu özel bir örnek olarak ön plana çıkarır.

Medrese-i Fünûn dergisi 15 Safer 1300 (26 Aralık 1882)-15 Cemâziyelevvel 1300 (24 Mart 1883) arasında yalnız sekiz sayı çıkar. Ekonomik zorluklar, kâğıt–matbaa maliyetleri, abonelik yapısının zayıflığı ve sınırlı okur tabanı derginin sürdürülebilirliğini zorlar; fakat nüfuz süreden değil üslup–dil–yöntem mirasından gelir. Dergideki terim rejimi kritiktir, “tecrübe, teori, mekanik” gibi Fransızca kökenli kavramların Türkçe ve Arapça karşılıklarla birlikte kullanımı, Türkçe bilim dilinin erken sözlüğünü oluşturur; bu çizgi *Mecmûa-i Fünûn-ı Bahriyye* ve *Servet-i Fünûn* gibi dergilerde sürecektir. Ayrıca, derginin bilimsel içeriği de sonraki bilim dergilerinde artarak yer almaya başlayacak ve “bilim tarihi” araştırmalarına uzanan süreci besleyecektir. Özellikle dergide tabiat bilimlerine yapılan vurgu sonraki çalışmalar için bu alanların genel inceleme kategorileri olarak ele alınmasında da yol gösterici olacaktır.

Medrese-i Fünûn’daki biçimsel olarak kısa–numaralı cüzler, konuya göre sınıflama, görsellerin (şema, diyagram) öğretici kullanımı sonraki dergilere pedagojik model olacak, bu “öğretici kısa form”, Cumhuriyet dönemi popüler bilim yazımında da yankı bulacaktır. Derginin asıl mirası, bilimi ahlâkî sorumlulukla ilişkilendiren söylemidir. “Maarif hizmeti” bilimi yalnızca öğrenilecek bilgi değil, kamusal görev hâline getirmektedir; II. Meşrutiyet sonrası yurttaşlık ve “maârif-i umûmiye” düşünceleri bu semantik alanın sürekliliğini gösterecektir.

Bir tür olarak dergi ve gazetelerin ya da yeni bir aktarım formu olarak ansiklopedilerin bilim tarihi çalışmalarına konu olma potansiyeline dikkat çekmek, bu kaynaklara yönelik yeni çalışmaların bilim tarihi alanına yeni veri ve açılımlar sağlamasına katkıda bulunmak makalemizin nihai gayesidir.

36 Çırpan, *Bir Osmanlı Entelektüeli Hamîd Vehbî*, 79-83.

37 Çırpan, *Bir Osmanlı Entelektüeli Hamîd Vehbî*, 81; Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi*, 48.

Kaynakça

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri

BOA. *Osmanlı Arşivi. İrade Dahiliye [İ.DH]*. 820/66150.
BOA. *Osmanlı Arşivi. İrade Dahiliye [İ.DH]*. 1199/93884.
BOA. *Osmanlı Arşivi. İrade Dahiliye [İ.DH]*. 1252/98273.
BOA. *Osmanlı Arşivi. İrade Dahiliye [İ.DH]*. 1199/93884.

BOA. *Osmanlı Arşivi. Bâbîâli Evrak Odası Evrakı [BEO]*. 73/5429
BOA. *Osmanlı Arşivi. Bâbîâli Evrak Odası Evrakı [BEO]*. 71/5277.
BOA. *Osmanlı Arşivi. Bâbîâli Evrak Odası Evrakı [BEO]*. 1068/080042.

BOA. *Osmanlı Arşivi. İrade Taltifat Evrakı [İ.TAL]*. 46/13.
BOA. *Osmanlı Arşivi. Yıldız Perakende Evrakı Başkıtabet Dairesi Maruzatı [Y.PRK., BŞK]*. 17/14.
BOA. *Osmanlı Arşivi. Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği [Y.PRK., TKM]*. 7/88.

Kitap, Makale ve Tezler

- Bahadır, Osman. *Cumhuriyetin İlk Bilim Dergileri ve Modernleşme*, İstanbul: İzdüşüm Yayınları, 2001.
- Bal, Nurcan. *Süleyman Nutki Bey'in Hatıraları*. İstanbul: Deniz İkmal Grup Komutanlığı, 2003.
- Bilmiş, Hüseyin Gürsel. "1880-81 Tarihli Yemen Salnamesinde Marib Antikaları: İsmail Hakkı Paşa'nın Valiliği Döneminde Yemen'den İstanbul'a Gönderilen Arkeolojik Eserler". *Sanat Tarihi Yıllığı* 32 (2023), 115-140.
- Çırpan, Mustafa. *Bir Osmanlı Entelektüeli Hamid Vehbî ve Medrese-i Fünûn İncelemesi*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Hamid Vehbi. *Yemen Salnâmesi, Birinci Defa*. Vilayet Matbaası, 1298/1880-1881. <https://kutuphane.ttk.gov.tr/resource?itemId=302136&dkymId=55281>.
- Hamid Vehbi. *Medrese-i Fünûn, Sayı 1, Mukaddime*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1300 <https://kutuphane.ttk.gov.tr/resource?itemId=295128&dkymId=57552>.
- Hamid Vehbi. *Meşâhir-i İslam*. İstanbul: Mihran Matbaası, 1301/1883-1884.
- Haniççe, Murat – Ak, İlyas. "İstanbul Gazetelerinin Başyazarlarının Kaleminden 31 Mart Vak'ası Öncesi ve Sonrası". *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2/1 (2018), 1-32.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. "Modernleşme Süreci İçinde Osmanlı Devleti'nde İlmî ve Meslekî Cemiyetleşme Hareketlerine Genel Bir Bakış". *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri: 1. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu*. haz. Ekmeleddin İhsanoğlu. 1-31. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1987.
- İnuğur, Nuri. *Basın ve Yayın Tarihi*. İstanbul: Der Yayınevi, 2005.
- Korkmaz, Mehmet. "Aydın ve Müteşebbis Bir Bahriye Subayı: Süleyman Nutki Bey'in Hayatı (1854-1924) ve Eserleri", *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi* 2/2 (2021), 170-195.
- McClellan, James. *Science and Culture in the 19th Century Press*. Cambridge: Harvard University Press, 2003.
- Mehmed Tahir, Bursalı. *Osmanlı Müellifleri*. haz. M. A. Yekta Saraç. 3 cilt. Ankara: TÜBA, 2016.
- Nutki, Süleyman. *Osmanlı Deniz Savaşları (Muhârebât-ı Bahriye-i Osmâniye)*. haz. İskender Pala vd. İstanbul: Deniz Kuvvetleri Yayınları, 2. Basım, 1993.
- Öz, Mustafa Emin. *Tanzimat İkinci Dönem Yazarlarından Hamid Vehbi*. İstanbul: Matruşka Yayınları, 2024.
- Özdemir, Nihal. *Konaklardan Cemiyetlere, Kahvehanelerden Mecmualara Osmanlı'da Yeni Bilimin Kamusallaşması*. İstanbul: Ötüken, 2024.
- Selçuk, Bahir. "MEŞÂHİR-İ İSLÂM (VEHBÎ)". *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*. Erişim 06 Kasım 2025, <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/mesahir-i-islam-vehbi>.
- Somel, Selçuk Akşin. *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*. Ankara: İletişim Yayınları, 2019.
- Ursinus, Michael. "Şan 'a'. Eine amtliche osmanische Provinzzeitung im Jemen". *Die Welt des Islams* 1/4 (1989), 101-124.

Science is Glocal: Historiographical Perspectives on the Circulation Of “Newtonianism”

Bilim Glokaldır: Newtonculuğun Dolaşımına Dair Tarih Yazımsal Perspektifler

Derya Gurses Tarbuck*

Dhruv Raina**

Sebastian Molina Betancur***

Zhaoyuan Wan****

*Doç. Dr., Bahçeşehir Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, derya.tarbuck@bau.edu.tr

ORCID: 0000-0003-3085-0447

**Prof. Dr., Jawaharlal Nehru University, Zakir Husain Centre for Educational Studies, School of Social Sciences, dhruv@mail.jnu.ac.in

ORCID: 0000-0002-3251-4191

***Dr., Università degli Studi di Milano, sebastian.molina@unimi.it

ORCID: 0000-0002-3250-3409

****Doç. Dr., Beijing Normal University, wany9@bnu.edu.cn

ORCID: 0000-0003-3378-7885

Makale Bilgisi: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi: 11/11/2025

Kabul Tarihi: 16/12/2025

Yayın Tarihi: 31/12/2025

Science is Glocal: Historiographical Perspectives on the Circulation Of “Newtonianism”

Abstract

This article proposes a glocal historiographical approach to understanding the global circulation of Newtonianism between the eighteenth and twentieth centuries. Drawing on Roland Robertson’s concept of glocalization, it argues that while modern science aspires to universal validity, it is continually reshaped within specific intellectual, institutional, and material contexts. By examining the reception of Newtonian ideas in China, India, and Latin America, the study challenges diffusionist models that depict scientific knowledge as emanating linearly from Europe. Instead, it highlights how Newtonian science was negotiated, translated, and reconfigured in diverse settings, giving rise to locally grounded yet globally connected scientific practices.

The article situates this perspective within broader historiographical shifts, including critiques of Eurocentrism, postcolonial and feminist science studies, and the rise of transnational histories of knowledge. Through cases such as the adaptation of Newtonian mechanics within Indian mathematical traditions, the pedagogical reforms shaped by José Celestino Mutis in New Granada, and the selective appropriation of Newtonian principles in Imperial China, the study demonstrates that scientific concepts acquire meaning through processes of cultural translation and contextual reinterpretation.

By foregrounding these encounters, the article advances the notion of “situated universality,” suggesting that scientific universality emerges not from uniformity but from the negotiated outcomes of glocal interactions. A glocal perspective thus enables a more nuanced and epistemically inclusive account of the history of science, revealing how global scientific paradigms are co-produced through the interplay of local agency and global circulation.

Keywords: Newtonianism, Glocalization, Global History of Science, Knowledge Circulation, Situated Universality, Reception of Science

Bilim Glokaldır: Newtonculuğun Dolaşımına Dair Tarih Yazımsal Perspektifler

Öz

Bu makale, Newtonculuğun on sekizinci ile yirminci yüzyıllar arasındaki küresel dolaşımını inceleyerek bilim tarihine global bir tarih yazımı çerçevesi önermektedir. Roland Robertson’ın “glokalleşme” kavramından hareketle modern bilimin evrensel geçerlilik iddiasına rağmen her zaman belirli entelektüel, kurumsal ve maddi bağlamlarda yeniden şekillendiği savunulmaktadır. Çin, Hindistan ve Latin Amerika’da Newtoncu fikirlerin alımlanmasına odaklanan çalışma, bilimsel bilginin Avrupa’dan tek yönlü bir doğrultuda yayıldığını varsayan difüzyoncu modelleri sorgulamakta; aksine Newtoncu bilginin her bağlamda müzakere, çeviri ve yeniden anlamlandırma süreçlerinden geçtiğini ortaya koymaktadır.

Makale bu yaklaşımı, Euro-merkezçilik eleştirileri, postkolonyal ve feminist bilim çalışmaları ve bilgi dolaşımını öne çıkaran transnasyonal tarih yazımı gibi daha geniş tarih yazımsal dönüşümler içinde konumlandırmaktadır. Newtoncu mekaniğin Hindistan’daki matematik gelenekleriyle etkileşimi, Yeni Granada’da José Celestino Mutis’in pedagojik reformlarında oynadığı rol ve Newtonculuğun Çin’deki seçici uyarlamaları gibi örnekler, bilimsel kavramların kültürel çeviri ve bağlamsal yeniden yorumlama süreçleriyle nasıl yeni anlamlar kazandığını göstermektedir.

Bu çerçevede makale, “yerleşik evrensellik” kavramını öne sürerek bilimsel evrenselliğin homojenlikten değil, global etkileşimlerin müzakere edilmiş sonuçlarından doğduğunu savunmaktadır. Glokal bir perspektif, bilim tarihine daha kapsayıcı ve epistemik olarak adil bir yaklaşım sunarak küresel bilimsel paradigmaların yerel aktörlerin katkılarıyla nasıl birlikte üretildiğini görünür kılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Newtonculuk, Glokalleşme / Glokal, Bilim Tarihinin Küresel Yaklaşımı, Bilgi Dolaşımı, Yerleşik Evrensellik, Bilimin Alımlanması / Bilimsel Kabul Süreçleri

Introduction

The term “glocalization” was first coined by economists to describe how local markets adapt to the processes of globalisation. Roland Robertson (1995) eventually applied this concept to the social sciences by emphasizing the interplay between the processes of globalization and local agency within societies.¹ While studies on the “brokered world” and several works on global history have revealed how local contexts and cultures have played a role in reshaping modern science, there is much ground still to be covered.² Despite its aim to acquire global validation for its knowledge claims, science remains linked to local intellectual traditions, institutional frameworks, and material circumstances.

Our research on the global reception of Newtonianism(s) has demonstrated that scientific knowledge is never transferred from one place to another in a uniformly linear way but rather reconfigured, adapted, and negotiated within local intellectual, institutional, and social contexts. Recent studies have highlighted the conceptual salience of concepts such as contact zones, trading zones, and go-betweens that have defined the contours of this circulation.³ This realization has opened up new avenues of enquiry for understanding how scientific paradigms achieve so-called “universal” status; to open up the black box of naturalization, domestication, and appropriation.⁴ We use the term “global” to allude to the geographical reach of a shared set of scientific practices travelling across regions and continents; while the term “universal” is used to connote the aspiration of the knowledge claims of modern science.

The reception of Newtonian ideas in China, India, and Latin America between the eighteenth and twentieth centuries can thus be framed in terms of how so-called global science undergoes a process of redefinition in local contexts, illustrating how global science emerges, involving dynamic process where scientific knowledge is shaped both by global agendas and multiple local contexts – the process of reception and cultural redefinition.

Our work is framed by this historiographical turn to the study of the circulation of scientific knowledge and theories; departing from by-now discredited diffusionist models. Informed by these developments in the historiography of sciences and the studies in historical epistemology that have situated the concepts we employ, we extend our analysis to the study of Newtonianism as a broad-based intellectual movement in order to reveal how the universality of science is a situated universality arising out of the interactions that occur when knowledge is on the move.

It could be argued that such a “glocal” approach to the history of the sciences transcends the limitations of traditional diffusionist models and takes into account the multi-directional flows of knowledge and essentially interactive nature of scientific encounters. Furthermore, when knowledge flows are studied through the lens of history of science it becomes evident that science is not simply exported from centre to the periphery but, rather, is negotiated between global and local epistemologies, material contexts, and political agendas. By tracing the way in which Newtonianism was consolidated globally, the research we embark upon paves the way for a broader discussion of glocal science.

1. Eurocentrism and the Global History of Science

The major challenge to Eurocentrism in the history of science dates back to the 1950s, which was also the beginning of processes of decolonization. This movement gathered momentum in the 1980s to produce a historiographical revolution, which, as Sandra Harding has pointed out, was an outcome of three important cognitive movements through three historiographic shifts that redefined the field.⁵ The emergence of post-Kuhnian philosophy of science; feminist science studies; and postcolonial theory applied to the history of science. As Sarah Harding describes it, these intellectual movements challenged the Eurocentric narratives of the time and reconstituted the identity of what we consider modern science to be, revealing structural biases such as that of institutionalized Eurocentrism and the gendered and racist underpinnings of the history of the sciences.⁶

1 Roland Robertson, “Glocalization: Time–Space and Homogeneity–Heterogeneity,” *Global Modernities*, ed. Mike Featherstone, Scott Lash, and Roland Robertson (London: SAGE Publications, 1995), 25–44.

2 Simon Schaffer vd. ed., *The Brokered World: Go-Betweens and Global Intelligence, 1770–1820* (Sagamore Beach, MA: Science History Publications, 2009); James Poskett, *Horizons: The Global Origins of Modern Science* (London: Penguin Books, 2022).

3 Mary Louise Pratt, *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*, (London: Routledge, 2nd Edition 2008); Peter Galison, *Image and Logic: A Material Culture of Microphysics* (Chicago: University of Chicago Press, 1997); ed. Simon Schaffer vd., *Aesthetics of Universal Knowledge* (Berlin: Max Planck Institute for the History of Science, 2018); Hans-Jörg Rheinberger, *Toward a History of Epistemic Things: Synthesizing Proteins in the Test Tube* (Stanford: Stanford University Press, 1997); Dhruv Raina, *Images and Contexts: The Historiography of Science and Modernity in India* (New Delhi: Oxford University Press, 2003).

4 Dhruv Raina, *Domesticating Modern Science: A Social History of Science and Culture in Colonial India* (Delhi: Tulika Books, 2004); ed. Feza Günergun - Dhruv Raina, *Science between Europe and Asia: Historical Studies on the Transmission, Adoption and Adaptation of Knowledge, Boston Studies in the Philosophy of Science* (Dordrecht: Springer, 2011).

5 Sandra Harding, *Is Science Multicultural? Postcolonialisms, Feminisms, and Epistemologies* (Bloomington: Indiana University Press, 1998).

6 Harding, *Is Science Multicultural?*

The historiographic revolution that Harding writes of was preceded by Joseph Needham's monumental project on the "Science and Civilization" of China. His ideas of the river metaphor and "ecumenical science" triggered a number of projects on the non-Western model that reassessed the historiography of modern science.⁷ These researches rejected civilizational exceptionalism and the Western patrimony of modern science, embracing and the notion that science itself was a product of cross-cultural exchanges over the longue durée of history.⁸ Thus, the upsurge of these movements over half a decade resulted in the turn to global, transnational and transcultural history in the 1990s.⁹ While joining the movement towards a cognitively just global history of science, we foreground the role of local contexts in shaping the situated universality of modern science.

2. Historiography of Newtonianism and the Need for a Glocal Approach

While recent works on the emergence, circulation, and consolidation of Newtonianism—such as those by Helmut Pulte and Scott Mandelbrote, Elizabethanne Boran and Mordechai Feingold, Steffen Ducheyne, and Simon Schaffer have addressed this issue while adopting a global approach to the history of science, they study the unidirectional flow of knowledge without addressing the reciprocal influence between Newtonian ideas and local cultural contexts.¹⁰ As a result, we lack a description of how local cultures and contexts responded to Newtonianism by adapting, rejecting, or reinventing it.

Surprisingly, this gap is not only present when we examine the dissemination of Newtonianism beyond Europe, where the literature is scarce and fragmentary, but also when we consider the European context. As Derya Gürses Tarbuck has demonstrated, even within Europe, Newtonianism was far from uncontested. Indeed, eighteenth-century Scotland was home to significant anti-Newtonian movements, proving that Newtonianism was not universally accepted even in Britain.¹¹ This challenges the idea that Newtonianism spread uniformly from a single European centre. Recognizing this dynamic allows us to move beyond simplistic diffusionist models and adopt a glocal approach by accounting for both internal and external debates that shape the production of scientific knowledge.

3. Beyond Externalism: The Glocalization of Scientific Knowledge

The influence of different contexts (social, economic, cultural, etc.) on scientific discovery is well documented in both externalist history of science and the sociology of scientific knowledge. Boris Hessen's work on the socioeconomic roots of Newton's *Principia* more or less inaugurated the tradition.¹² The externalist and later constructivist approaches situated the process of knowledge production within a social context, and this what those adopting a glocal prism for framing the problematic intend to do. Admittedly, scholars have since gone beyond the externalism of the 1930s by engaging with how the external also plays a role in conditioning the knowledge produced. This becomes particularly evident in the examination of the global circulation of scientific knowledge. As scientific ideas moved around the world, as pointed out above, it undergoes processes of selection, adaptation, and transformation and our studies attempt to examine this process with regard to Newtonianism in different national and cultural contexts.

When modern scientific knowledge and theories, such as Newtonian ideas, encountered Indian or Chinese astronomical traditions, the result was not mere localized versions of European science, but rather a novel epistemic system which contributed to the broader picture.¹³ Thus, the glocalization of science is not just about how knowledge is received but how these localized engagements actively reshape scientific understanding, reconstituting the identity of what we call "universal science".

7 Joseph Needham, *Science and Civilisation in China*, vol. 1, *Introductory Orientations* (Cambridge: Cambridge University Press, 1954).

8 George Saliba, *Islamic Science and the Making of the European Renaissance* (Cambridge, MA: MIT Press, 2007); Debiprasad Chattopadhyaya, *Science and Society in Ancient India* (Calcutta: Research India Publications, 1977); Patrick Petitjean vd. (ed.), *Science and Empires: Historical Studies about Scientific Development and European Expansion* (Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1992).

9 Akira Iriye, *Global and Transnational History: The Past, Present, and Future* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013); Akira Iriye - Pierre-Yves Saunier (ed.), *The Palgrave Dictionary of Transnational History: From the Mid-19th Century to the Present Day* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009).

10 Herbert Pulte - Scott Mandelbrote (ed.), *Mapping the World of Newtonianism* (Dordrecht: Springer, 2019); Günergun - Raina (ed.) *Science between Europe and Asia*; Steffen Ducheyne, *Reassessing the Radical Enlightenment: The Transmission of Newtonian Science in Europe and Beyond* (London: Routledge, 2017); Simon Schaffer, "Newton on the Beach: The Information Order of Principia Mathematica" *History of Science* 47, no. 3 (2009): 243–276

11 Derya Gürses Tarbuck, "Anti-Newtonianism in the 18th century: the case of Scotland", *Proceedings of the European Academy of Sciences and Arts*, 3. Ayrıca bkz. Derya Gürses Tarbuck, *Enlightenment Reformation Hutchinsonianism and Religion in Eighteenth-Century Britain*, (London: Routledge, 2016).

12 Boris Hessen, "The Social and Economic Roots of Newton's *Principia*," *The Social and Economic Roots of the Scientific Revolution: Texts by Boris Hessen and Henryk Grossmann*, Gideon Freudenthal - Peter McLaughlin (ed.), *Boston Studies in the Philosophy and History of Science* 278 (Dordrecht: Springer, 2009), 41-101. Ayrıca bkz. Simon Schaffer, "Newton at the Crossroads," *Radical Philosophy* 37 (1984): 23–28.

13 Dhruv Raina, *Images and Contexts: The Historiography of Science and Modernity in India* (New Delhi: Oxford University Press, 2003); Zhaoyuan Wan, "Gravity's Eastern Voyage: The Introduction, Transmission, and Impact of Newtonian Mechanics in Imperial China, 1727-1912," *Notes & Records: The Royal Society Journal of the History of Science* (2024).

4. A Glocal History of Newtonianism in a “Connected” World

Newtonianism had a profound impact on modern science and culture, while its theoretical, cosmological, and methodological tenets became a model of scientific rationality. Politics, economics, and moral philosophy were also influenced by the wider Newtonian movement. The age of Newton, i.e. the eighteenth century, was a time when Newtonians argued for their movement as the greatest achievement of human rationality, and they believed that this kind of science could lead to global societal development.¹⁴

However, as Simon Schaffer and others demonstrated, Newton’s scientific findings relied heavily on global data linked to imperial projects. Our investigations on China, India, and Latin America have showed that, for example, Newtonian mechanics was selectively appropriated to align with local knowledge traditions in colonial India. Thus, Yesudas Ramchandra wrote extensively toward the adoption of Newtonian calculus against the backdrop of Indian algebraic systems. In Latin America, however, Newtonian physics was embedded in broader debates on intellectual autonomy under colonial rule. This, we argue, instantiates that Newtonianism’s global adoption was conditioned by a variety of local interpretations.

Sebastian Molina-Betancur in his work on Jose Celestino Mutis has explored how Newtonianism was adapted in colonial Colombia through Mutis’s teachings. Mutis, as Molina-Betancur argues, integrated Newtonian physics into local education. This perfectly exemplifies the glocalization of science, where global theories are adapted to fit regional contexts.¹⁵

5. A Note on Methodology: Rethinking the Global through the Glocal

Building upon Roland Robertson’s concept, we broaden the application of the glocal to scientific knowledge production, underscoring science’s grounding in specific institutional, socio-political, and epistemological traditions. Our work researches the global adaptation of Newtonian science not in terms of the mere transfer of knowledge but entailing processes of appropriation, adaptation, and mutual transformation as it occurred in Colonial India, Latin America and Imperial China.

Our studies seem to suggest that this process can be conceptualized in three phases, that together illustrate the process of the glocalization of knowledge. Firstly, we have the complex process of naturalization and assimilation wherein local actors adopt elements of global paradigms while rejecting others in the light of their knowledge resources. This is clearly a phase of cultural translation. In the second phase of adaptation, the scientific concepts are modified to address regional concerns. Finally, there is a stage of mutual adaptation, where the purportedly global knowledge and the localized version are reciprocally transformed in the creation of a knowledge whose universality is a situated universality.

In order to pursue such research, we need to draw upon international archives, expertise in local intellectual traditions, and compare and contrast several contexts of reception.

6. Engaging with Glocal Science

A glocal perspective on science carries significant implications for research, education, and policy, particularly in three key areas. In the first instance, we need to ask what rethinking science as a social and cultural product entails. As pointed out above, historians, philosophers, and sociologists of science have demonstrated how scientific knowledge is shaped by social and cultural contexts. A glocal approach highlights how tacit local knowledge interacts with global paradigms, offering a comprehensive view of scientific development.

Secondly, this has implications for science education. At a didactic level, the insights of these studies not only reflect the complexities of knowledge production but enhance the long-discussed hope of saliently integrating the history and philosophy of science in science education programmes by illustrating how science as a historically and culturally embedded practice fosters critical engagement and interdisciplinary understanding. In addition, these studies may provide historical exemplars for specific experimental protocols and thereby inform contemporary discussions on reproducibility, standardization, and methodological diversity.

Finally, in terms of outreach, we hope it informs and strengthens public engagement with science and “citizen science” in particular. This would mean that policymakers and scientists may find it fruitful to incorporate local perspectives when

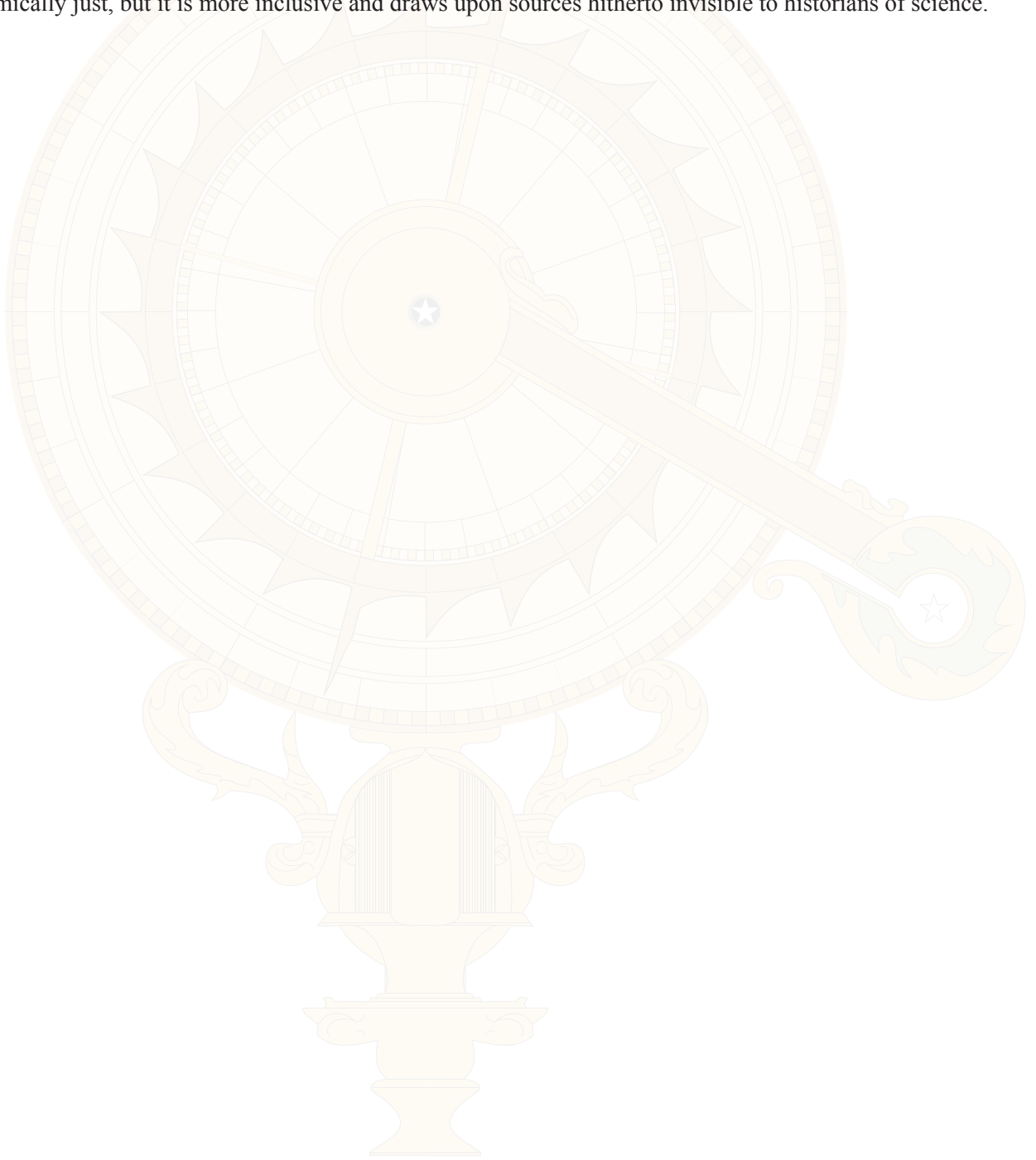
14 Mordechai Feingold (ed.), *The Newtonian Moment: Isaac Newton and the Making of Modern Culture* (New Haven: Yale University Press, 2004); Nicholas Campion, “Astronomy and Culture in the Eighteenth Century: Isaac Newton’s Influence on the Enlightenment and Politics,” *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 16, no. 4 (2016): 497-502.

15 Sebastián Molina-Betancur, *José Celestino Mutis and Newtonianism in New Granada, 1762-1808* (Cham: Palgrave Macmillan, 2023).

developing global scientific solutions. Climate science, public health, and technology policy benefit from integrating local knowledge rather than imposing universal models. At the same time, recognizing the importance of local knowledge production for the construction of global scientific paradigms may encourage policymakers and citizens to advocate for scientifically oriented policies.

Conclusion

The objective of the programme of research described here is to write a detailed cross-cultural history of the circulation of one of the most important and earliest theories of modern science, namely Newtonian science. Furthermore, drawing upon a variety of theoretical movements and historiographical framings, such studies instantiate in substantial historical detail, contrary to diffusionist histories of ideas, the mutual shaping of scientific knowledge as it travels across distinct cultural contexts and ways of knowing. Not only does this move entail the production of a history of science that is epistemically just, but it is more inclusive and draws upon sources hitherto invisible to historians of science.

Kaynakça

- Campion, Nicholas. "Astronomy and Culture in the Eighteenth Century: Isaac Newton's Influence on the Enlightenment and Politics." *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 16/4, (2016): 497-502.
- Chattopadhyaya, Debiprasad. *Science and Society in Ancient India*. Calcutta: Research India Publications, 1977.
- Ducheyne, Steffen. *Reassessing the Radical Enlightenment: The Transmission of Newtonian Science in Europe and Beyond*. London: Routledge, 2017.
- Feingold, Mordechai (ed.). *The Newtonian Moment: Isaac Newton and the Making of Modern Culture*. New Haven: Yale University Press, 2004.
- Galison, Peter. *Image and Logic: A Material Culture of Microphysics*. Chicago: University of Chicago Press, 1997.
- Günergun Feza - Dhruv Raina (ed.). *Science between Europe and Asia: Historical Studies on the Transmission, Adoption and Adaptation of Knowledge*. Boston Studies in the Philosophy of Science. Dordrecht: Springer, 2011.
- Gurses Tarbuck, Derya. *Enlightenment Reformation Hutchinsonianism and Religion in Eighteenth-Century Britain*. London: Routledge, 2016.
- Gurses Tarbuck, Derya. "Anti-Newtonianism in the 18th century: the case of Scotland." *Proceedings of the European Academy of Sciences and Arts*, 3, 2024. <https://doi.org/10.4081/peasa.39>.
- Harding, Sandra. *Is Science Multicultural? Postcolonialisms, Feminisms, and Epistemologies*. Bloomington: Indiana University Press, 1998.
- Hessen, Boris. "The Social and Economic Roots of Newton's Principia." İçinde *The Social and Economic Roots of the Scientific Revolution: Texts by Boris Hessen and Henryk Grossmann*, Gideon Freudenthal - Peter McLaughlin (ed.), 41-101. Boston Studies in the Philosophy and History of Science 278. Dordrecht: Springer, 2009.
- Iriye, Akira. *Global and Transnational History: The Past, Present, and Future*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013.
- Iriye Akira - Pierre-Yves Saunier (ed.). *The Palgrave Dictionary of Transnational History: From the Mid-19th Century to the Present Day*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009.
- Molina-Betancur, Sebastián. *José Celestino Mutis and Newtonianism in New Granada, 1762-1808*. Cham: Palgrave Macmillan, 2023.
- Needham, Joseph. *Science and Civilisation in China*, vol. 1, *Introductory Orientations*. Cambridge: Cambridge University Press, 1954.
- Petitjean, Patrick vd. (ed.). *Science and Empires: Historical Studies about Scientific Development and European Expansion*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1992.
- Poskett, James. *Horizons: The Global Origins of Modern Science*. London: Penguin Books, 2022.
- Pratt, Mary Louise. *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*. İkinci baskı. London: Routledge, 2008.
- Pulte Herbert - Scott Mandelbrote (ed.). *Mapping the World of Newtonianism*. Dordrecht: Springer, 2019.
- Raina, Dhruv. *Domesticating Modern Science: A Social History of Science and Culture in Colonial India*. Delhi: Tulika Books, 2004.
- Raina, Dhruv. *Images and Contexts: The Historiography of Science and Modernity in India*. New Delhi: Oxford University Press, 2003.
- Rheinberger, Hans-Jörg. *Toward a History of Epistemic Things: Synthesizing Proteins in the Test Tube*. Stanford: Stanford University Press, 1997.
- Robertson, Roland. "Glocalization: Time-Space and Homogeneity-Heterogeneity." *Global Modernities*, ed. Mike Featherstone, Scott Lash, and Roland Robertson, 25-44. London: SAGE Publications, 1995.
- Saliba, George. *Islamic Science and the Making of the European Renaissance*. Cambridge, MA: MIT Press, 2007.
- Schaffer, Simon. "Newton on the Beach: The Information Order of *Principia Mathematica*." *History of Science* 47, no. 3 (2009): 243-276.
- Schaffer, Simon. "Newton at the Crossroads." *Radical Philosophy* 37 (1984): 23-28.
- Schaffer Simon, vd. (ed.). *Aesthetics of Universal Knowledge*. Berlin: Max Planck Institute for the History of Science, 2018.
- Schaffer, Simon (ed.). *The Brokered World: Go-Betweens and Global Intelligence, 1770-1820*. Sagamore Beach, MA: Science History Publications, 2009.
- Wan, Zhaoyuan. "Gravity's Eastern Voyage: The Introduction, Transmission, and Impact of Newtonian Mechanics in Imperial China, 1727-1912." *Notes & Records: The Royal Society Journal of the History of Science* (2024). <https://doi.org/10.1098/rsnr.2024.0029>.

***Halâ* Meselesi: Philon ve Fârâbî’de Boşluk Deneyleri**

The Question of *Halâ*: Void Experiments
in Philon and al-Fârâbî

Zeyneb Bahadır*

*Dr., Bağımsız Araştırmacı, zeynebdogan@gmail.com

ORCID: 0000-0002-0951-9840

Makale Bilgisi: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi: 17/11/2025

Kabul Tarihi: 16/12/2025

Yayın Tarihi: 31/12/2025

Halâ Meselesi: Philon ve Fârâbî’de Boşluk Deneyleri

Öz

Bu çalışma, antik Yunan’dan İslam düşüncesine uzanan “boşluk” (*halâ*) tartışmasını, özellikle Philon ve Fârâbî’nin deneysel yaklaşımları üzerinden ele almaktadır. Boşluk kavramı hem fiziksel hem de felsefî düzlemde tarih boyunca filozofların en çok tartıştığı meselelerden biri olmuştur. Antik dönemde İskenderiye Mekanik Okuluna mensup düşünürler doğa olaylarını mekanik ve pnömatik ilkeler üzerinden açıklamaya çalışmış, boşluk fikrini deneysel düzenekler aracılığıyla sorgulamışlardır. Byzantiumlu Philon’un (MÖ 3-2.yy) *Pneumatika* adlı eserinin giriş bölümü doğadaki fiziksel süreçleri gözlem ve deneyle açıklamaya yönelik en erken sistematik metinlerden biridir. Philon, boşluğun varlığını savunan görüşleri deneysel kanıtlarla reddetmiş ve doğanın sürekliliğini savunan bir açıklama geliştirmiştir. Fârâbî ise (9-10.yy) benzer bir biçimde *Risâle fi’l-halâ* adlı eserinde boşluğun varlığını ileri sürenlere karşı akıl yürütmeye ve gözleme dayalı bir yöntem izlemiştir. Onun yaklaşımı Aristoteles’in doğada boşluğun bulunmadığına dair öğretisini deneysel bir temelde yeniden ele almıştır. Fârâbî, boşluk olarak algılanan alanlarda aslında havanın bulunduğunu, yani doğanın hiçbir şekilde kesintiye uğramadığını mantıksal bir biçimde göstermeye çalışmıştır. Bu yönüyle onun risalesi hem Aristotelesçi doğa anlayışının İslam düşüncesindeki bir yorumu hem de deneysel yöntemin erken bir biçimi olarak dikkat çeker. Çalışmada Philon ve Fârâbî’nin metinleri içerik ve yöntem açısından karşılaştırılmış, her iki düşünürün “doğanın sürekliliği” ve “boşluğun imkânsızlığı” ilkelerinde birleştiği gösterilmiştir. Bu bağlamda, İskenderiye mekanik geleneğinden İslam felsefesine uzanan bilgi aktarımı sürecinde boşluk (*halâ*) kavramının dönüşümü incelenmiştir. Her iki metinde de deneyin gözleme dayalı bir kanıtlama aracı olarak kullanılması, bilimsel yöntemin tarihsel kökenlerini anlamada önemli bir veri sunmaktadır. Bu yönüyle çalışma antik dönemdeki mekanik-pnömatik düşüncenin İslam bilim geleneğindeki yankılarını ortaya koymakta ve erken İslam biliminin felsefî arka planını yeniden değerlendirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Deney, Halâ, Boşluk, Byzantiumlu Philon, Fârâbî.

The Question of *Halâ*: Void Experiments in Philon and al-Fârâbî

Abstract

This study examines the debate on “void” (*halâ*) extending from ancient Greek thought to the Islamic intellectual tradition, with a particular focus on the experimental approaches of Philon and al-Fârâbî. Throughout the history of philosophy, the concept of void has been one of the most contested issues in both physical and philosophical contexts. In antiquity, thinkers associated with the Alexandrian School of Mechanics sought to explain natural phenomena through mechanical and pneumatic principles, questioning the possibility of void by means of experimental apparatuses. The introductory section of *Pneumatika* by Philo of Byzantium (3rd–2nd c. BCE) stands as one of the earliest systematic texts attempting to interpret physical processes through observation and experiment. In this work, Philon refutes the views supporting the existence of void by experimental evidence and formulates an explanation grounded in the continuity of nature. Similarly, al-Fârâbî (9th–10th c.) employs a method based on reasoning and observation in his *Risâla fi’l-halâ*, directed against those who claimed the existence of void. His approach can be viewed as a renewed, experimentally oriented engagement with Aristotle’s doctrine that void cannot exist in nature. Al-Fârâbî demonstrates logically that areas perceived as empty in fact contain air, thereby asserting that nature admits no discontinuity. His treatise thus represents both an Islamic interpretation of Aristotelian natural philosophy and an early instance of an empirical method. The study compares the content and methodological structure of Philon and al-Fârâbî’s texts, showing that both thinkers converge on the principles of “continuity of nature” and “the impossibility of void.” In this framework, the transformation of the concept of void (*halâ*) within the transmission of knowledge from the Alexandrian mechanical tradition to Islamic philosophy is analyzed. The use of experiment as an observational tool for demonstration in both works provides valuable insight into the historical foundations of scientific methodology. In this respect, the study reveals the resonance of ancient mechanical–pneumatic thought within the Islamic scientific tradition and reassesses the philosophical background of early Islamic science.

Keywords: Experiment, *Halâ*, Void, Philo of Byzantium, al-Fârâbî

Giriş

Arapça'da "boş olmak" anlamına gelen *halâ* (الخلاء) kelimesi felsefî düşüncede cisimden bağımsız bir varlık alanı olarak veya cisimlerin yer kapladığı varsayılan hayalî bir mekân olarak tanımlanmaktadır.¹ Boşluk kavramı hem felsefî hem de fiziksel yönleriyle antik dönemden İslam bilim geleneğine uzanan temel meselelerden biridir. "Bir mekânda hiçbir şey bulunmaksızın varlık mümkün müdür?" sorusu ontolojik anlamda varlık-yokluk ilişkisini, fiziksel anlamda ise doğadaki süreklilik ve hareketin mahiyetini gündeme getirmiştir. Dolayısıyla boşluk meselesi yalnızca metafizik bir tartışma konusu değil aynı zamanda doğa bilimlerinin gelişiminde belirleyici bir mesele olarak karşımıza çıkar.

Antik Yunan biliminde boşluk tartışmaları, boşluğun kabulü ve reddi olmak üzere iki temel hat üzerinde gelişmiştir. Boşluğun varlığını kabul eden filozofların başında Pisagor (MÖ 6. yy) ve onun takipçileri gelir. Aristoteles'in aktardığına göre Pisagorcular, boşluğu hava ile özdeşleştirerek evrenin düzenini ve varlıkların dizilişini sağlayan bir unsur olarak görmüşlerdir. Onlara göre boşluk sayesinde varlıklar oluşur, farklılaşır ve sıralanır.² Bu düşünce, daha sonra Atomcu filozoflar olarak bilinen Leukippos (MÖ 5.yy) ve Demokritos (MÖ 4. yy) tarafından takip edilmiş, onlar da evrenin sonsuz sayıda atomdan ve bu atomların hareket ettiği boşluktan oluştuğunu savunmuşlardır. Boşluk onların sisteminde hareketin, değişimin ve oluşun zorunlu koşuludur. Atomların boşlukta birleşip ayrılmasıyla tüm varlıkların meydana geldiğini öne süren bu yaklaşım evrendeki çokluk ve devrimin açıklanmasında temel bir ilke olarak boşluğa dayanır.³

Buna karşılık bazı filozoflar da boşluğun varlığını reddetmişlerdir. Örneğin Parmenides'e (MÖ 5. yy) göre varlık bir bütündür; dolayısıyla varlıklar arasında kesinti, yani boşluk olamaz. Boşluğun varlığı kabul edilirse, bu boşluğun aynı zamanda bir gerçeklik olduğu da kabul edilmelidir. Fakat bu durumda boşluğun varlıktan bağımsızlığı mümkün değildir. Bu görüş öğrencileri Elealı Zenon ve Samoslu Melissos (MÖ 5. yy) tarafından da kabul görmüş, onlar da boşluğu hareketin imkânsızlığıyla ilişkilendirmişlerdir.⁴ Platon (MÖ 5-4. yy)da Tanrı'nın evreni mükemmel bir biçimde tamamen dolu bir küre olarak yarattığını ve hiçbir yerde boşluk bulunmadığını ileri sürmüştür. Mekân onun anlayışında yalnızca fiziksel değil, aynı zamanda ruhsal ve akılla kavranabilen bir düzendir.⁵ Aristoteles (MÖ 4. yy) ise hocası Platon gibi boşluğun varlığını reddetmiş, ancak bu sonuca fiziksel gerekçelerle ulaşmıştır. Ona göre hareket ancak bir madde içinde gerçekleşebilir, içinde hiçbir şey bulunmayan bir yerde hareket mümkün değildir. Aristoteles'in mekânı "kuşatan cismin iç sınırı" olarak tanımlaması onun doğada boşluğa yer vermeyen, düzenli ve sonlu bir evren anlayışını temellendirdiğini gösterir.⁶

İslam düşünce geleneğinde boşluğun varlığı meselesi hem kelimacılar hem de filozoflar tarafından oldukça geniş bir çerçevede ele alınmıştır. Konuya dair bilinen en erken tartışma, filozof Ya'küb b. İshak el-Kindî'nin (ö. 866?) boşluğu "içinde hiçbir cisim bulunmayan bir yer" şeklinde tanımladığı kısa bir açıklamadır. Burada mekân ile yer tutan arasında zorunlu bir ilişki mevcuttur. Dolayısıyla mutlak bir boşluğun varlığı imkânsızdır. Bu boşluk anlayışı hekim Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî (ö. 925) tarafından eleştirilmiştir. Râzî, maddi cisimlerin içinde yer aldığı mutlak mekân ya da boşluk kavramını savunmuş ve bu mutlak boşluğu yaratıcı, nefis (külli nefis), heyûlâ (ilk madde), dehr (mutlak zaman) ile birlikte beş ezeli ilkedен biri olarak kabul etmiştir. Ayrıca, Helenistik dönemin Aristotelesçi yorumcuları olan Simplicius ve Philoponus gibi düşünürlerin Arapçaya çevrilen eserlerinde boşluğun varlığını kabul eden veya reddeden kapsamlı tartışmalara ve argümanlara yer verilmiştir.⁷

Bu düşünürler arasında Fârâbî (ö. 950), *Risâle fi'l-halâ* adlı müstakil eserinde boşluk meselesini yalnızca teorik bir çerçevede değil deneysel gözleme dayalı bir biçimde ele alan ilk isimlerden biri olarak öne çıkar. Onun risalesi boşluğu ispat etmeye çalışan deneylere karşı yazılmış olup gözleme dayalı argümanlarla boşluğun imkânsızlığını ortaya koymayı amaçlar.⁸ Antik Yunan'da ise aynı mesele benzer bir yöntemle İskenderiye Mekanik Okulu'nun önemli temsilcilerinden Byzantiumlu Philon (MÖ 3.yy-2.yy) tarafından ele alınmıştır. Philon'un *Pneumatika'sı* Arapça çevirisi üzerinden günümüze gelen en eski *hiyel* (mekanik-pnömatik) metnidir ve giriş kısmında hava, su, basınç ve boşluk ilişkilerini açıklayan birçok deney anlatımı içerir. Philon'un amacı doğanın boşluğu hiçbir zaman "gerçek anlamda" meydana getirmediğini, görünen boşlukların aslında hava hareketleriyle açıklanabileceğini göstermektir. Böylece o boşluk fikrini hem fiziksel hem de deneysel bir temelde reddetmiştir.⁹

1 İlhan Kutluer, TDV İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), "Halâ", 15/ 221.

2 Ömer Faruk Erdoğan, "Fârâbî ve İbn Sinâ Felsefesinde Boşluk/Halâ Kavramı", İslâmî Araştırmalar 30/1 (2019), 94-95.

3 Şaban Haklı, "İslâm Felsefesinde Mekân ve Boşluk Tasavvurunun Kozmolojiye Tatbiki", Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 6/12 (Aralık 2007), 44-45.

4 Alfred Weber, Felsefe Tarihi, çev. H. Vehbi Eralp, (İstanbul: Sosyal Yayınları, 1998), 16-17.

5 Ahmet Mekin Kandemir, "Âlemin Ötesine Uzanan El: Mu'tezile'nin Basra ve Bağdat Ekolleri Arasında Boşluk/Halâ Tartışmaları", Nazariyat 7/1 (Nisan 2021), 2.

6 Erdoğan, "Fârâbî ve İbn Sinâ Felsefesinde Boşluk/Halâ Kavramı", 96.

7 Alnoor Dhanani, The Physical Theory of Kalâm, (Leiden: E.J. Brill, 1994), 72.

8 Aydın Sayılı, "Fârâbî'nin Halâ Hakkındaki Risâlesi". BELLETEN 15/57 (Ocak 1951), 126-127.

9 Aage Gerthard Drachmann, Ktesibios, Philon and Heron, a Study in Ancient Pneumatics. (Copenhagen: E. Munksgaard, 1948), 44.

Bu çalışmanın konusu Byzantiumlu Philon'un *Pneumatica* adlı eseri ile Fârâbî'ye ait olan *Risâle fi'l-Halâ* arasındaki düşünsel ve yöntemsel ilişkilerdir. Her iki eser de boşluğun varlığını reddetmekte ancak bunu yalnızca metafizik ilkelere değil deneysel gözlem ve mekanik-pnömatik işleyiş üzerine kurulu gerekçelere dayandırmaktadır. Philon, İskenderiye Mekanik Okulunun bir temsilcisi olarak doğanın sürekliliğini düzenekler ve deneylerle ispatlarken, Fârâbî bu mirası İslam felsefesi bağlamında yeniden yorumlamış ve Aristotelesçi doğa anlayışıyla birleştirmiştir.

Bu çalışmanın amacı, Philon'un *Kitâbu Filyon fi'l-Hiyeli'r-Rûhâniyye ve Mihânika'l-Mâ'* adlı eserinin giriş kısmı ile; Fârâbî'nin *Risâle fi'l-Halâ*¹⁰ adlı risalesinde yer alan boşluk konusuna ilişkin deneyleri açıklamak, bu deneyler arasındaki benzerlik ve paralellikleri ortaya koymak, her iki düşünürde de belirgin biçimde görülen deneysel yöntemin önemini vurgulamaktır. Deneyler birincil kaynaklara dayanılarak ele alınacak ve özgün düzenekler çizimlerle desteklenerek açıklanacaktır. Çalışmada ayrıca her iki metinde ortak olarak yer alan “doğanın sürekliliği” ve “boşluğun reddi” ilkeleri Antik Yunandan İslam bilim geleneğine uzanan bilgi aktarımı bağlamında değerlendirilecektir. Böylece antik dönemdeki mekanik düşüncenin İslam dünyasındaki felsefi yansımalarını boşluk meselesi üzerinden yeniden anlamlandırmak ve bu düşünsel sürekliliğin tarihsel temellerini ortaya koymak amaçlanmaktadır.

1. Byzantiumlu Philon'un deneyleri

Byzantiumlu Philon (MÖ 3.yy-2.yy), Ktesibios (MÖ 3.yy) ve Heron (1.yy) ile beraber İskenderiye Mekanik Okulunun üyelerinden olarak bilinmekte ve erken dönem hiyel çalışmalarının öncülerinden olarak kabul edilmektedir. Onun, *Mechanikē Syntaxis* adlı dokuz kitaptan oluşan derlemesinden günümüze kısıtlı sayıda eser ulaşmıştır. Bunlardan *Pneumatika*, Arapça çevirisi ile büyük ölçüde korunarak günümüze intikal eden en eski hiyel metni olarak kabul edilmektedir.

Eserin bilinen en erken nüshası (Ayasofya, 3713) 13. yy sonlarına tarihlenmektedir ancak İslam bilim dünyasının çok daha önceki dönemlerden itibaren Philon'dan haberdar olduğu tahmin edilmektedir. El-Kindi'nin (ö. 866) Philon'un su çarkları, değirmenler ve şaşırtıcı düzenekler inşa ettiğinden bahsetmesi, *Pneumatika*'nın Kustâ b. Lûkâ (ö. 912) tarafından Heron'un *Mekhanika* eseri ile beraber 9. yy'da Arapçaya çevrildiği ihtimalini düşündürmektedir.¹¹ İsfizârî'nin 11. yy'da Philon'un, Heron'un ve Benû Mûsâ'nın eserlerini de içeren bir derleme yaptığı da düşünülürse *Pneumatika*'nın daha erken dönemlerde de bilim çevrelerinde dolaşımda olması mümkündür.¹²

Philon *Pneumatika*'da boşlukla ilgili görüşlerini kendinden önceki filozofların boşluk ile ilgili tartışmaları etrafında şekillendirmektedir. O, ilk olarak insanların büyük bir kısmının boş olduğunu sandığı bir kabın gerçekte hava ile dolu olduğunu fark eden bazı filozoflardan söz eder. Bununla birlikte söz konusu filozofların havanın bir cisim olduğunu tam olarak kavrayamadıkları için konunun tam anlaşılamadığını belirtir. Philon, daha önceki söylenenleri tekrarlamak yerine havanın dört temel unsurdan biri olduğunu herkesin doğrudan gözlemleyip anlayabileceği biçimde, deneysel bir yöntemle kanıtlayacağını ileri sürmektedir.¹³

Philon ikinci olarak havanın gözle görülemeyen ve dağıldıklarında diğer duyularla da hissedilemeyen çok hafif ve küçük parçacıklardan oluştuğunu, bu parçacıkların ancak birleşip yoğunlaştıklarında algılanabilir hale geldiğini iddia eden filozoflardan bahseder.¹⁴ Bu, Antik Yunan'da Erken Dönem Atomcular olarak bilinen Leukippos (MÖ 5.yy) ve Demokritos'un (MÖ 4.yy) görüşlerine benzemektedir. Onlara göre doğa birbirine zıt iki temel bileşenden oluşur: atomlar ve boşluk. Boşluk basitçe “hiçlik” ya da “varlığın yokluğu” olarak tanımlanırken, atomlar doğaları gereği değişmez kabul edilmiştir. Bu atomlar boşlukta serbestçe hareket eder, çarpışır, geri seker ve farklı biçimlerde birleşerek tüm cisimleri oluştururlar. Boyut ve şekil dışında herhangi bir niteliğe sahip olmayan bu atomlar sonsuz boşluk içinde çeşitli dizilimler oluşturarak duyularla algılanabilen varlıkları meydana getirir. Böylece dünyadaki tüm nesnelerin atomların birleşiminden ibaret olduğu düşüncesinden hareketle her şeyin geçici ve çözülmeye açık olduğu, ancak atomların zaman boyunca varlıklarını daima korudukları sonucuna ulaşılmıştır.¹⁵

10 Eserin tıpkıbasımı, İngilizce ve Türkçe tercümelere verilerek yayınlanmıştır. Aydın Sayılı- Necati Lugal, Ebû Nasr il-Fârâbî'nin Halâ Üzerine Makalesi, (Ankara: TTK. Yayınları, 1951).

11 Donald R. Hill, “From Philo to al-Jazari- from Alexandria to Diyar Bakr”, Studies in Medieval Islamic Technology, ed. D. King, (1st ed.). (UK: Ashgate, 1998), 71.

12 12. yüzyıl başlarında Selçuklu döneminde yaşayan el-İsfizârî, kendisine kadar ulaşan hiyel literatürünü bir araya getirerek kapsamlı bir külliyat oluşturmuştur. Bu külliyatta, İskenderiyeli Heron'un az bir kuvvetle ağır cisimleri kaldırmaya ilişkin risalesi, Byzantiumlu Philon'un *Pneumatika*'sı, Apollonios'un makaralar üzerine yazdığı eser, Benû Mûsâ kardeşlerin *Kitâbu'l-Hiyeli*'i ve saatlere dair bir bölüm yer almaktadır. Derlemenin bilinen üç nüshası; Manchester, Haydarabad ve Tahran kütüphanelerinde bulunan versiyonları yaklaşık 17. yüzyıla tarihlenmektedir. Mohammed Abattouy - Salim Al-Hassani, The Corpus of al-İsfizari in the Sciences of Weights and Mechanical Devices, (London: Al Furqan Islamic Heritage Foundation Centre for the Study of Islamic Manuscripts, 2013), 40.

13 Filyon el-Beritî el-Hakim (Philon), *Kitâbu Filyon fi'l-Hiyeli'r-Rûhâniyye ve Mihânika'l-Mâ'* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu, 3713), 1b.

14 Philon, *Kitâbu Filyon fi'l-Hiyel* (Ayasofya 3713), 3a.

15 Sylvia Berryman, “Ancient Atomism”, The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Erişim 12 Eylül 2025).

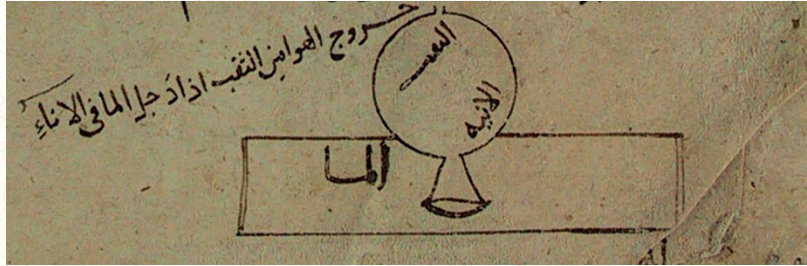
Philon, üçüncü olarak da boşluğu doğanın bir parçası olarak kabul eden ve havayı oluşturan parçacıkların hafif olmaları sebebiyle boşluğa karıştığını, hatta boşluğun sıvılar ve diğer cisimlerin parçacıklarıyla da karıştığını ifade eden filozofları ele alır. Bu filozofların aynı zamanda sıvıların doğaları gereği hava ile birleşik olduklarına ve ikisinin aralarında hiç boşluk bırakmadıklarına inandıklarını, bu yüzden suyun bazen bütün ağır cisimler gibi onu aşağıya doğru taşıyan tabiatının aksine yukarı doğru hareket ettiğini ifade eder.¹⁶ Bu düşünce Aristoteles'in ölümünden sonra Peripatetik okulun başına geçen Straton'un (MÖ 3.yy) ortaya koyduğu, cisimlerin kesintisiz bir bütün değil, aralarında boşluklar bulunan küçük parçacıklardan oluştuğu yönündeki görüşle benzerlik taşır. Straton'un modeli, sıkışma ve seyrelme olgularını bir maddenin diğerine nüfuz etme yetisini açıklamak amacıyla geliştirilmiştir. Ona göre maddeler birbirleriyle ancak iç içe geçerek etkileşim kurabilirler. Yalnızca yüzey teması gerçek bir etkileşimin meydana gelmesi için yeterli değildir. Yine Straton'a göre maddeler içinde küçük boşluklar olabilir ancak sürekli boşluklar doğada bulunmaz. Büyük bir boşluk ancak yapay olarak üretilebilir. Örneğin her tarafı kapalı bir kaptan hava çekildiğinde bir boşluk oluşur. Ya da cisimler sıkıştırılarak kendi içlerinde daha yoğun bir hale getirilebilir. Ancak her iki durum da doğaya aykırıdır ve dış kuvvetler ortadan kalktığında cisimler ilk haline geri döner.¹⁷

Buna benzer bir görüş İskenderiye Mekanik Okulunun bir üyesi olan ve Philon'un takipçisi olarak kabul edilen İskenderiyeli Heron'un (1. yy) *Pneumatika* kitabının giriş kısmında yer alır. Ona göre bazı filozoflar doğada hiçbir surette boşluk bulunmadığını kesin bir biçimde savunmuştur. Buna karşılık diğer bir grup düşünür, doğada sürekli ve mutlak bir boşluk gözlemlenmese de hava, su, ateş ve diğer bütün maddelerin yapısında çok küçük parçacıklar biçiminde dağılmış boşlukların bulunduğu görüşündedir. Heron, duyuşal deneyim ve gözleme dayalı olguların bu ikinci yaklaşımı doğruladığını belirterek maddenin içinde sınırlı ölçüde boşlukların varlığını kabul eden bu görüşü benimser.¹⁸

1.1. Deney 1: Havanın bir cisim olduğunun ispatı

Philon bu deneyinde havanın bir cisim olduğunu ispatlama yoluyla boşluğun mümkün olamayacağını açıklamaya çalışmaktadır. Deneyde dar ağızlı boş bir kap alınır ve kabın tabanına küçük bir delik açılarak balmumu ile kapatılır. Delik kapalı iken kabın ağzı ters çevrilerek ve herhangi bir yöne eğilmesine izin verilmeden suya batırılır. Kap yavaşça sudan çıkarılıp içine bakıldığında kabın kuru kaldığı ve sadece ağız kısmının ıslandığı görülür. Philon bunun üzerine şöyle der: "Bu, havanın bir cisim olduğunu kanıtlar. Eğer bir cisim olmasaydı ve boşluktan oluşsaydı su kabın içine dolardı, hiçbir dirençle karşılaşmazdı."¹⁹

Resim 1. Havanın bir cisim olduğunun ispatı ile ilgili bir deney

Kitābu Filyon fi'l-Hiyel (Ayasofya, 3713), 2b.

Bunun ardından kap ilk seferde olduğu gibi tekrar ters çevrilir ve suyun içinde batana kadar elle kuvvet uygulayarak bastırılır. Bu sefer deliği tıkayan balmumu çıkarılır. Deliğin üzerinde su kabarcıkları oluşur ve havanın delikten çıktığı açık bir şekilde gözlemlenebilir (Resim 1 ve 2). Kabın o anda dolması ile havanın delikten çıktığı kesinleşir ve Philon bunu şöyle açıklar: "Havayı çıkmaya zorlayan şey, biz kabı aşağı doğru iterken havayı sıkıştıran suyun hareketidir. Bu, havanın bir cisim olduğunu kanıtıdır."²⁰

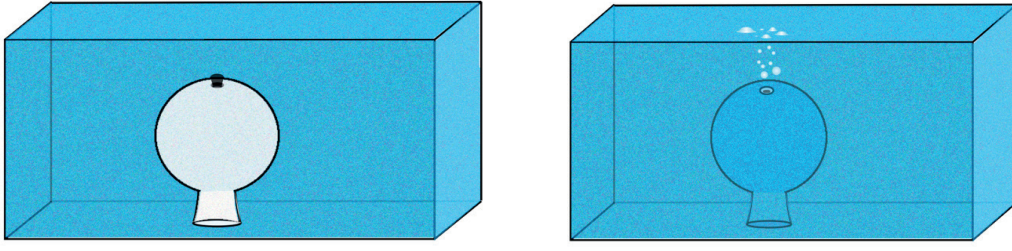
16 Philon, Kitābu Filyon fi'l-Hiyel (Ayasofya, 3713), 3a.

17 H. B. Gottschalk, "Strato of Lampsacus", Dictionary of Scientific Biography (New York: Charles Scribner's Sons, 1981) 13/91-95.

18 Bennet Woodcroft, Inventions of the Ancients, The Pneumatics of Hero of Alexandria (London: Taylor Walton and Maberly, 1851) 1.

19 Philon, Kitābu Filyon fi'l-Hiyel (Ayasofya, 3713), 2a.

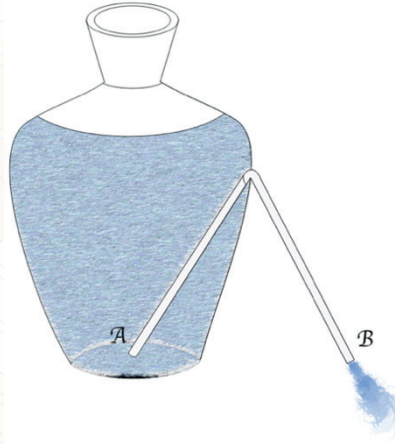
20 Philon, Kitābu Filyon fi'l-Hiyel (Ayasofya, 3713), 2b.

1.2 Deney 2: Suyun hava ile bağlı olması

Bu deneyde boşluğun mümkün olmadığını hava ve suyun birbirine bağlı olması ile açıklamayı amaçlayan Philon içecekleri süzmek için kullanılan²² bükülmüş sifonun nasıl çalıştığını örneklendirir (Resim 3). Bir kişi sifonun bir ucunu sıvı dolu bir kaba koyup diğer ucunu ağzına alıp içindeki havayı emdiğinde, bu havanın aşağıda bulunan sıvıyı da çektiğini ve böylece kaptaki sıvının tamamen boşalınca kadar sıvının yükselmeye devam edeceğini çünkü sıvının havaya yapışmış gibi tutunduğunu ifade eder ve şöyle der: “Açıktır ki, su farklı şekillerde ve birçok kez yukarı doğru yükselir. Bunun nedeni suyun hava ile bağlı olması ve hava tarafından yukarı çekilmesidir. Çünkü su havaya sanki zamkla veya başka bir bağla yapışmış gibi tutunmaktadır.”²³

Resim 3. Suyun hava ile bağlı olması ile ilgili bir deney

1.3 Deney 3: Hava ve suyun birbirini takip etmesi

Bu deneyde yine hava ve suyun birbirine bağlı olduğunu ispatlamaya çalışan Philon, bu iki maddenin birbirini takip ettiğini örneklendirmektedir (Resim 4 ve 5). Bu sefer uzunca bir kap alınır ve tamamen dolana kadar su dolu geniş bir kabın içine daldırılıp elle bastırılır. Sonra kap suyun altında hızlıca ters çevrilir. Böylece kabın alt tarafı üste geldiğinde kap hâlâ doludur. Sonra kap sadece ağız kısmı suyun içinde kalacak kadar yukarı kaldırılır ve kabın yine su ile dolu olduğu görülür. Ancak kaptaki hava girebilecek küçük bir delik dahi olsa kaptaki su boşalacaktır. Philon kabın camdan, boynuzdan veya başka bir şeffaf maddeden yapıldığı takdirde gözlemlemenin daha kolay olduğunu belirtir ve şöyle der: “Tüm bu söylediklerimiz göstermektedir ki su, hava ile birleşiktir ve ona bağlıdır. Bu nedenle biri diğerini takip eder.”²⁴

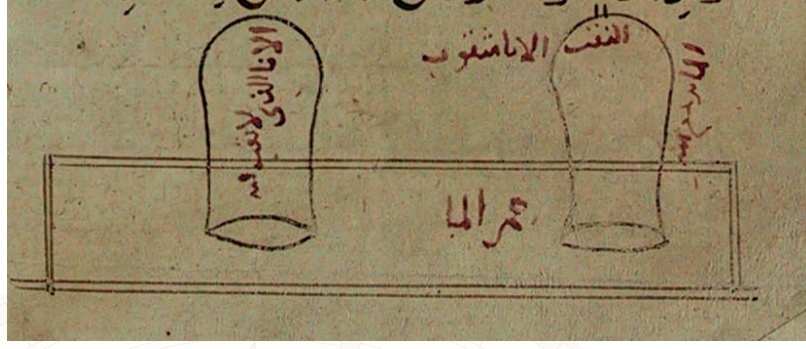
21 Yazma eserlerden alınan resimler haricindeki çizimler makale yazarına aittir.

22 Sifonun içecekleri süzmek amacıyla kullanılmasına ilişkin en erken örneklerin Eski Mısır'a kadar uzandığı düşünülmektedir. Nil Nehri'nin taşıdığı yoğun tortunun, testinin dibine çöktükten sonra suyun berrak kısmının alınabilmesi için bu sistemin geliştirdiği tahmin edilir. Çünkü testi eğilerek ya da kepeyle su alındığında dipteki tortu yeniden karışarak suyu bulanıklaştırmaktadır. Bu nedenle, sifonların o dönemde hem sıvılardaki tortuyu ayırmak için hem de şarap tadımı, arazilerin kurutulması veya bir vadiden diğerine su aktarılması gibi uygulamalarda kullanıldığına dair çeşitli kayıtlar bulunmaktadır. John Gardner Wilkinson, The Manners and Customs of the Ancient Egyptians (London: J. Murray, 1878), 313-314.

23 Philon, Kitâbu Filyon fi'l-Hiyel (Ayasofya, 3713), 3b.

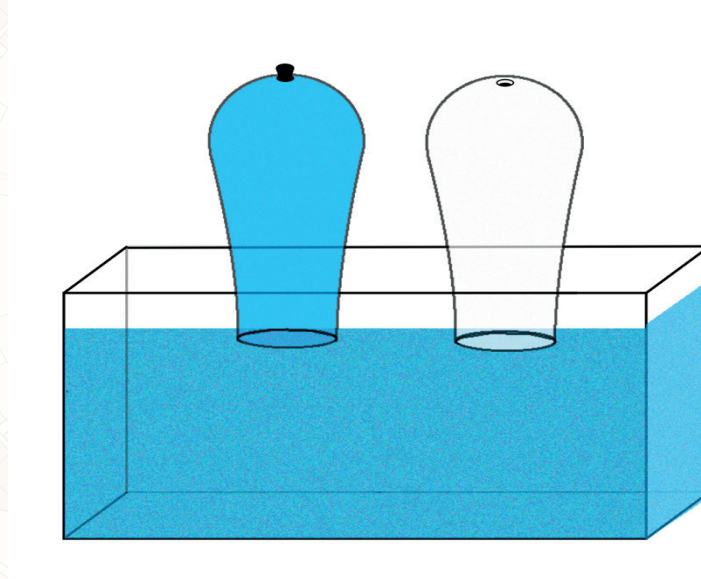
24 Philon, Kitâbu Filyon fi'l-Hiyel (Ayasofya, 3713), 4b.

Resim 4. Hava ve suyun birbirini takip etmesi ile ilgili bir deney

Kitābu Filyon fi 'l-Hiyeli 'r-Rūhāniyye ve Mihānika 'l-Mā' Ayasofya 3713, 4b.

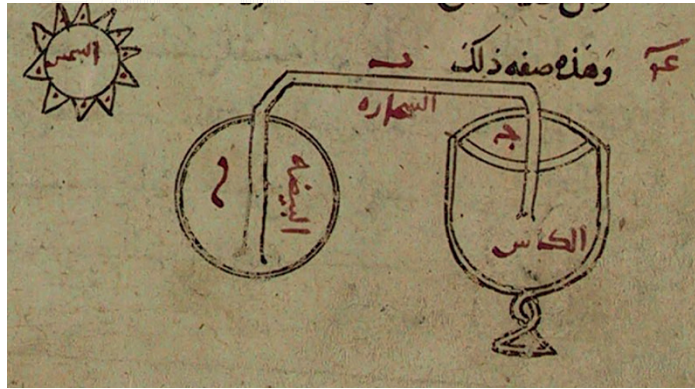
Resim 5. Hava ve suyun birbirini takip etmesi ile ilgili bir deney

1.4 Deney 4: Sıcaklığın havayla ilişkisi

Bu deneyde Philon sıcaklığın sızdırmaz bir kabın içinde bulunan havaya nasıl etki ettiğini açıklayarak aslında havanın ısındığında genleşmesini ve soğuduğunda büzüşmesini örneklendirmektedir (Resim 6 ve 7).

Resim 6. Sıcaklığın havayla ilişkisi ile ilgili bir deney

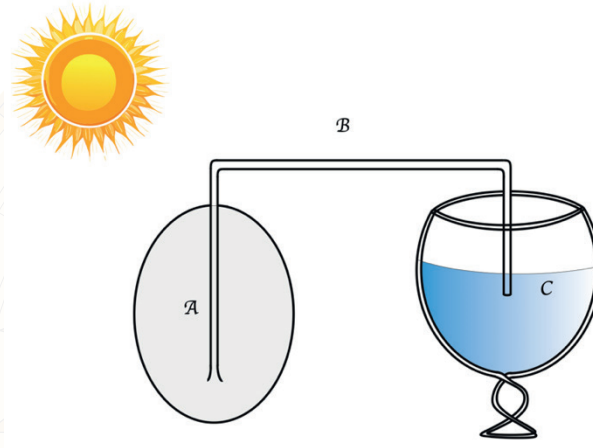

Kitābu Filyon fi 'l-Hiyeli 'r-Rūhāniyye ve Mihānika 'l-Mā' Ayasofya, 3713, 5b.

Kurşundan yapılmış, içi boş, kuru, hava sızdırmayan ve yumurta biçiminde bir kap alınır. Bu kurşundan yumurta delinir

ve içine bir sifon yerleştirilir. Sifonun ucu yumurtanın dibine kadar uzanmalı, o da kuru ve hava sızdırmaz olmalıdır. Ardından yumurta direkt olarak güneş alan bir yere konur ve sifonun diğer ucu da dolu bir bardağa yerleştirilir. Yumurta güneş ısı ile ısındıkça içindeki havanın bir kısmının dışarıya çıktığı bardağın içindeki suda oluşan kabarcıklar sayesinde gözlemlenebilir. Daha sonra yumurta soğutulmak için gölgeye konulursa bardağın içindeki suyun sifon içinde yükselerek yumurtaya ulaştığı görülür. Yumurta tekrar güneşe konulursa ya da bir ateş veya sıcak su vasıtasıyla tekrar ısıtılırsa içindeki su bardağa geri dönecektir. Philon, ateşin etkisini şöyle özetlemektedir: “Ateşin doğası da hava ile karışıktır ve hava ile sürüklenmesi bu nedenledir.”²⁵

Resim 7. Sıcaklığın havayla ilişkisi ile ilgili bir deney

1.5 Deney 5: Ateşin hava ile ilişkisi

Bu deneyde yine ateşin hava ile olan ilişkisini açıklamaya devam eden Philon bu sefer ateşin yanmasıyla beraber havanın çözünmesini ele almaktadır (Resim 8 ve 9).

Resim 8. Ateşin hava ile ilişkisi ile ilgili bir deney

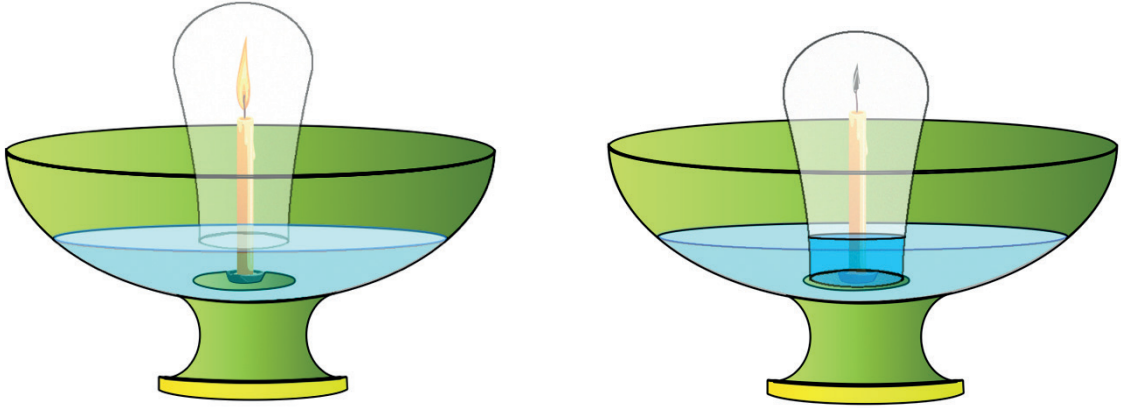
Kitābu Filyon fi 'l-Hiyeli 'r-Rûhâniyye ve Mihânika 'l-Mâ' Ayasofya 3713, 6b.

Geniş bir kabın içine su dökülür ve suyun ortasına şamdanla beraber bir mum yerleştirilir. Mum yakıldıktan sonra üzerine bir şişe ters çevrilerek ağzı suya değecek biçimde kapatılır. Bir süre beklenildiğinde suyun şişenin içinde yukarı doğru yükseldiği görülür. Philon bu durumun şişede bulunan havanın ateşin yanmasıyla beraber çözünmesinden, ateşin hareketinin havanın yok olmasına sebep olmasından kaynaklandığını ileri sürer. Çünkü ona göre hava ateşin etkisiyle tükenir ve su boşalan alanı doldurmak için yükselir. Bunu boşluğun mümkün olamayacağı ile ilişkilendiren Philon şöyle der: “Havanın olmadığı hiçbir yer bulunmadığından, bir yerden hava çıkarsa havayla birleşik başka cisimler onun yerini

²⁵ Philon, Kitābu Filyon fi 'l-Hiyel (Ayasofya, 3713), 5a.

alır ve bunlar tamamen doğal bir şekilde hareket eder. Bu görüş hem bizim tarafımızdan hem de birçok *tabiat filozofları* tarafından kabul görülür. Kanıtlanmıştır ki, havanın veya başka bir cismin bulunmadığı tam bir boşluğun olması mümkün değildir.”²⁶

Resim 9. Ateşin hava ile ilişkisi ile ilgili bir deney

1.6 Deney 6: İçinde hava bulunmayan bir boşluğun imkansızlığı

Philon bu deneyde içinde hava bulunmayan bir boşluğun olmadığını hava basıncının sıvılar üzerindeki etkisini örnekendirerek kanıtlamayı amaçlamaktadır (Resim 10 ve 11). Bakır veya gümüşten yapılmış yumurta biçiminde sızdırmaz bir kap alınır ve yüzeyine bir delik açılarak yarım parmak genişliğinde ve bir arşın uzunluğunda bir boru yerleştirilir. Bu boru deliğe sağlam bir şekilde lehimlendikten sonra kabın alt tarafına süzgeç delikleri gibi birbirine yakın delikler açılır. Bu kap borusundan tutulup suyun içine tamamen daldırılır. Su alttaki küçük deliklerden girerek kaba dolduğu esnada hava da borudan dışarı çıkar. Kap dolunca borunun ucu parmakla sıkıca kapatılarak sudan çıkarılır. Kaptan hiçbir şeyin akmadığı görülür. Parmak borunun ucundan çekilince su hemen akmaya başlar. Eğer borunun ucu tekrar kapatılırsa suyun akması durur.

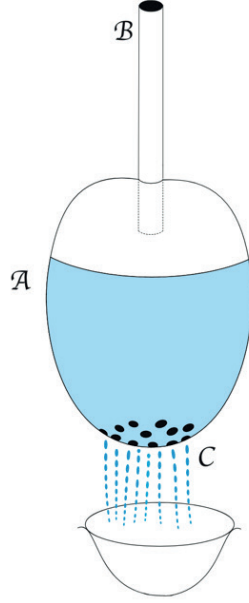
Resim 10. İçinde hava bulunmayan bir boşluğun imkansızlığı ile ilgili bir deney

Kitâbu Filyon fi'l-Hiyeli' r-Rûhâniyye ve Mihânika'l-Mâ' Ayasofya 3713, 13a.

Philon bunun sebebini şöyle açıklar: “Yumurta biçimli kap suyun içine bırakıldığında, tarif ettiğimiz gibi deliklerden su içeri girer. Çünkü hava borunun ucundan çıkar, aksi takdirde kap dolmayacaktır. Yumurta biçimli kap bir kez doldurulduğunda ve borunun ucu parmakla kapatıldığında, su kabın içinde kalır. Çünkü havanın olmadığı bir boşluk oluşamaz. Bu durumdayken parmakla kapatılan borudan hava giremez. Yumurta biçimindeki kabın delikleri de su ile kapanmıştır. Hava daha hafif olduğundan suyu kaldıramaz ve yumurta biçimindeki kaba giremez. Su akışı da olmaz çünkü küçük deliklerde duran su parçacıkları kuvvetsiz olduklarından dökülecek kadar ağırlıkları yoktur. Her delik, yumurtanın yapısı sayesinde tutulur ve kapanır.”²⁷

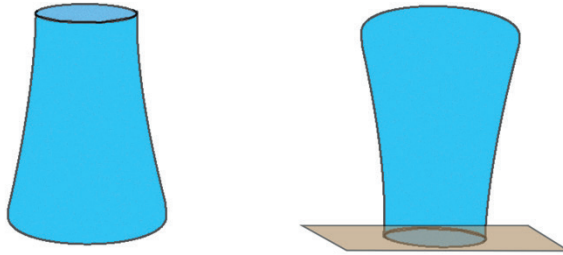
Resim 11. İçinde hava bulunmayan bir boşluğun imkansızlığı ile ilgili bir deney

1.7 Deney 7: Hava basıncının sıvılar üzerindeki etkisi

Bu deneyde Philon yine hava basıncının sıvılar üzerindeki etkisini açıklamaktadır (Resim 12). Dar ağızlı bir bardak tamamen su doldurulur. Bardağın ağzı bir kağıtla kapatılarak ve kağıt elle tutularak ters çevrilir. Kağıt serbest bırakıldığında düşmeyecek ve su bardaktan dökülmeyecektir. Philon aynı durumun bardağın kağıt yerine bir süzgeçle kapatıldığında da geçerli olacağını belirtmektedir. Bunun sebebi bardağa hava girişinin kapalı olması ve hava basıncının dengede olmasıdır.²⁸

Resim 12. Hava basıncının sıvılar üzerindeki etkisi ile ilgili bir deney

2. Fârâbî'nin Deneyleri

Ebu Nasr el-Fârâbî (ö. 950), İslam düşünce tarihinde hem felsefe hem de doğa bilimleri alanında derin etkiler bırakmış çok yönlü bir filozoftur. Aristoteles'in doğa felsefesini sistematik biçimde yorumlayarak İslam dünyasına aktaran ilk büyük düşünürlerden biri olan Fârâbî, aynı zamanda deneysel gözleme dayalı doğa anlayışıyla da dikkat çeker. Boşluk ile doğrudan ilişkili olan mekânı “Kuşatan cismin iç yüzeyi ile kuşatılan cismin dış yüzeyi” olarak tanımlayan Fârâbî

27 Philon, Kitâbu Filyon fi'l-Hiyel (Ayasofya, 3713), 12b.

28 Philon, Kitâbu Filyon fi'l-Hiyel (Ayasofya, 3713), 13b.

bu tanımın gereği olarak boşluk fikrini reddeder. Öte yandan “Parçası kalmayınca dek bölünen bir miktar yoktur. Cisimler bölünmeyen parçalardan (atom) oluşmuş değildir. Bölünmeyen parçalardan ne cisim oluşur, ne de hareket ve zaman meydana gelir.” diyerek atomculuk anlayışına da karşı çıkar.²⁹ Bu ifadeler onun boşluk konusunda Aristoteles’i takip ettiğini göstermektedir.³⁰

Fârâbî’nin, boşluk meselesini müstakil olarak ele aldığı *Risâle fi’l-halâ* adlı eseri boşluğun varlığını savunan düşünürlere karşı kaleme alınmış bir reddiye niteliği taşır. Eserin başlangıç kısmında bazı kimselerin birtakım deneyler sonucu boşluğun var olduğuna sonucuna ulaştıklarını, bu iddiaların ayrı ayrı doğru olabileceğini ancak vardıkları sonucun bu gözlemlerden elde edilemeyeceğini ve şu hususun dikkate alınması gerektiğini söyler: Bir doğru bir diğerinin yanına konulduğunda, ikincisinin zorunlu olarak birinciden çıkarılması gerekmez.³¹

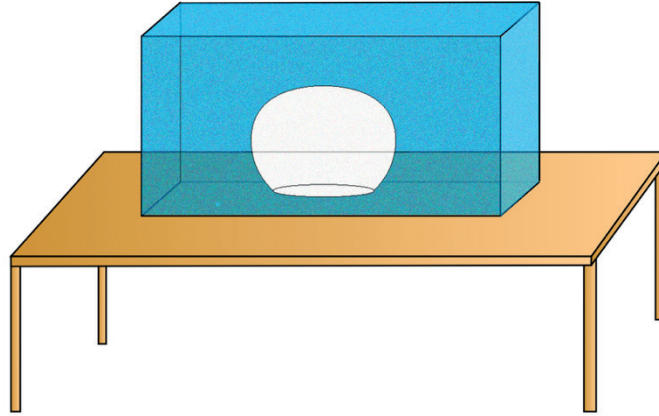
Eserin devamında görülür ki risalenin temel amacı, boşluk fikrini savunanların bilgi bakımından eksik ve yöntem açısından hatalı yaklaşımlarını ortaya koymaktır. Fârâbî, bu tartışmada doğrudan bir karşı çıkıştan ziyade, akıl yürütme ve deneysel gözleme dayalı bir sorgulama yöntemi izler. Boşluğun varlığını iddia edenlere, iddialarını sınamaya yönelik sorular yönelir ve onları kendi verdikleri cevaplar üzerinden yeniden düşünmeye sevk eder. Böylelikle boşluk olarak nitelendirdikleri alanlarda aslında havanın bulunduğunu kabul etmelerini sağlar. Bu yönüyle Fârâbî’nin risalesi, hem mantıksal hem de deneysel bir yöntemle ilerleyen erken dönem bir bilimsel eleştiri örneği olarak değerlendirilebilir.³²

2.1 Deney 1: Havanın bir cisim olduğunun ispatlayan bir deney

Fârâbî’nin bahsettiği ilk deneyde çukur bir kap alınır ve ters çevrilerek hiçbir yöne eğmeden su dolu bir kabın içine batırılır. Su dolu kabın dibine değene kadar aşağıya doğru bastırılır. Sonra çukur kap yukarı doğru kaldırılıp içine bakıldığında görülür ki su kabın iç boşluğuna hiç ulaşmamıştır (Resim 13).

Bu deneyi yapan kişiler için Fârâbî şöyle der: “Bu durum onlara, batırılan kabın içinin hava ile dolu olduğunu, suyun girmesine izin verecek hiçbir boşluk bulunmadığını göstermiştir. Havanın kap içinde hapsolup geri çekilemediği için suyun bu havayla karşılaştığında itilerek kenarlara doğru yönlendiğini, havanın tıpkı katı bir cisim gibi davranarak suya batırıldığında suyun yarılp kenara itilmesi gibi bir durumun meydana geldiğini düşünmüşlerdir. Buradan da şu sonuca varmışlardır: Hava bir kuvvete sahiptir, kap bütünüyle hava ile doludur ve içinde hiçbir şekilde boş bir mekân yoktur.”³³

Resim 13. Havanın bir cisim olduğunun ispatlayan bir deney

2.2 Deney 2: Boşluğun mümkün olduğunu iddia eden bir deney

Fârâbî’nin ele aldığı ikinci deneyde bu sefer uzun, geniş gövdeli ve dar ağızlı bir cam kap alınır. Bu içi boş bir gülsuyu şişesi de olabilir. Bu kap da suya daldırıldığında elde edilen sonuç ilk kaptakiyle aynı olmuştur. Böylece, kabın hava ile

29 Fârâbî, *Uyûnü’l-Mesâil*, çev. Mahmut Kaya, İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri (İstanbul: Klasik Yayınları, 2005), 122.

30 Kutluer, “Halâ”, 15/224.

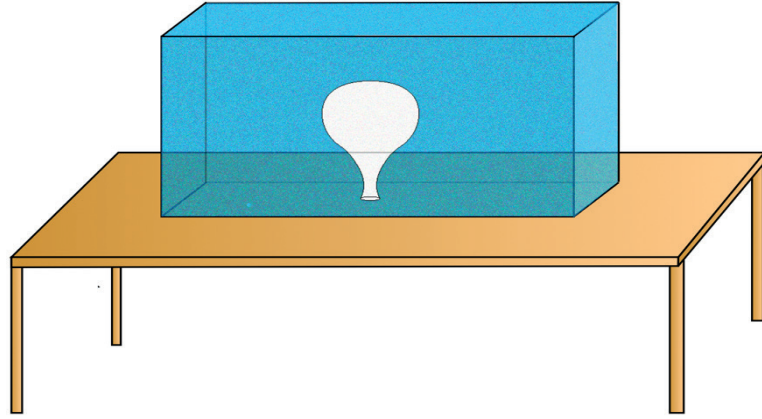
31 Fârâbî, *Risâle fi’l-halâ* (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, İsmail Saib Sencer Koleksiyonu, Birinci Seri, 183), 1b.

32 Sayılı, “Fârâbî’nin Halâ Hakkındaki Risâlesi”, 126-127.

33 Fârâbî, *Risâle fi’l-halâ* (İsmail Saib, 183), 1a.

dolu olduğu açıkça anlaşılmıştır (Resim 14).

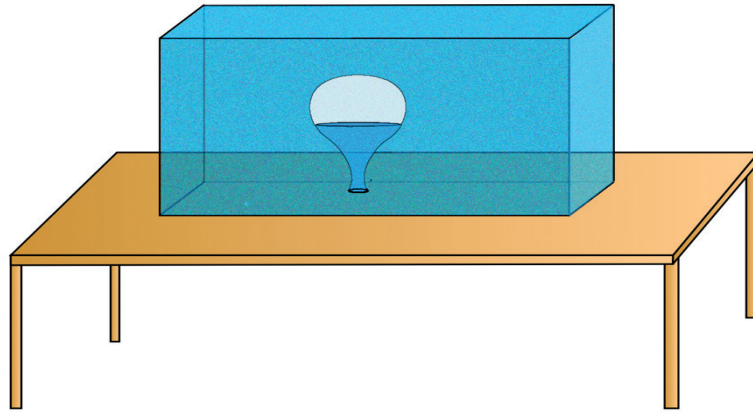
Resim 14. Boşluğun mümkün olduğunu iddia eden bir deney

Sonra bu kap tekrar alınır, ağız kısmından hava emilir ve dudaktan ayırmadan önce ağzı parmak ile kapatılır. Ardından su dolu bir kaba batırılır ve ağzı açılır ve görülür ki kabın içine çekilme veya itilme yoluyla bir miktar su girmiştir (Resim 15).

Fârâbî bu deneyi yapan kişiler için şöyle der: “Buradan şu sonucu çıkarmışlardır: kaptan belirli bir miktar hava çekmişlerdir ve bu hava daha sonra içeri giren su miktarına eşittir. Hiçbir başka cisim bu havanın yerini almamış ya da onun yerine geçmemiştir. Zira eğer çekilen havanın yerine başka bir cisim geçmiş olsaydı, bu cisim havanın yerini dolduracak, su da kabın içine akmayacaktı. Dolayısıyla, kabın içinden hava çekildikten sonra suya daldırılması durumu, önceki durumuyla aynı kalacaktı. Her iki durumda da kabın içi dolu olacaktı. Onlara göre bu, çıkan havanın kapladığı yerin boş kaldığına ve içine su doluncaya kadar orada hiçbir şey bulunmadığına kanıttır. Hiçbir şey içermeyen bu boş mekân ise ‘boşluk’tur. Boşluğun varlığına getirdikleri delil de budur.”³⁴

Resim 15. Boşluğun mümkün olduğunu iddia eden bir deney

Bu deneyden çıkarılan sonucun doğru olmadığını açığa çıkarmak isteyen Fârâbî bazı sorular sorar. Bunlardan ilki, kaptan çekilen havanın bulunduğu kabın üçte birlik kısmına karşılık gelen kısmın (onların iddialarına göre), yani havanın yerini dolduran yerin uzunluk, genişlik ve derinliğe sahip olup olmadığıdır. Buna evet dediklerinde orada hacmi bulunan bir cisim olduğunu kabul etmiş olurlar. Hayır dediklerinde ise yeni bir soru yöneltir: Oraya dolan su, kaptan çekilen havanın boşalttığı yeri dolduracak biçimde kabın ağzından girerek bir su kütlesi haline gelmedi mi? Fârâbî bu soruya evet demekten başka çareleri olmadığını ve bu üçte birlik bölümde uzunluk, genişlik ve derinlik bulunduğunu kabul etmek zorunda olduklarını açıkça ifade eder.³⁵

Bir başka soru ise içinden bir miktar hava çekilmiş olan kabın suya daldırılmadan önce güneş ışığına maruz bırakılması

34 Fârâbî, Risâle fi'l-halâ (İsmail Saib, 183), 1b.

35 Fârâbî, Risâle fi'l-halâ (İsmail Saib, 183), 2a-2b.

ve güneşin ışınlarının kabın dibine ulaşması ile ilgilidir. Fârâbî bunun üzerine şu soruları sorar: “Kabın boş olduğu iddia edilen üçte birlik kısmında ışınlar neyin üzerine düşer? Aynı şekilde ışınlar karşı tarafa yani duyularımıza göre ulaşıyor gibi göründükleri yere varıncaya kadar neyin içinden geçer? Bu ışınlar zorunlu olarak her yönde belirli mesafeler boyunca ilerlemiş olmuyorlar mı? Kabın dibindeki ışın, ancak bir hacme sahip bir şeyin üzerine düşmez mi?” Bu sorulara verilebilecek tek cevabın evet olduğunu söyleyen Fârâbî bu üçte birlik kısımda uzunluğu, genişliği ve derinliği olan bir cisim bulunduğunu, buranın içinde hiçbir şey bulunmamasının doğru olamayacağını açıklamış olmaktadır.³⁶

Bunun ardından yine boşluğun var olduğunu kabul eden kişilere yönelik sorularına devam eden Fârâbî, cisimlerin ısınması veya soğumasının ancak başka bir sıcak veya soğuk cisimle karışması ile veya parçaların bütünden ayrılması ile gerçekleşmesinden yola çıkarak şu durumu ileri sürer; cisimlerin hacminin artması veya azalması da bir parçanın ayrılmasıyla ya da onunla karışmış olan hacimli bir cismin ondan uzaklaşmasıyla meydana gelmez. Aynı şekilde hava da hacmi artarken ya da azalırken aynı hava olarak kalır. Dahası hacminin artışı kimi zaman doğası gereği gerçekleşir, kimi zaman ise dış bir etkiyle zorlanarak olur. Havanın hacmi zorlayıcı bir biçimde arttırıldığında, bu zorlamanın etkisi sürdüğü sürece o hacimde kalır; ancak bu baskı ortadan kalktığında, doğal hacmine geri döner.³⁷

Fârâbî sonuç olarak dışarı çekilen havanın yerine kabın üçte birlik kısmını dolduran cismin niteliğinin belirlendiğini ve bunun hava olduğunun anlaşıldığını belirtir. Ayrıca ona göre ilk durumda havanın suyun girmesi için herhangi bir boşluk bırakmadığı da ortaya çıkmıştır, zira kabın içindeki tüm hava doğal hacmindeydi. Oysa ikinci durumda hava zorlayıcı bir baskı altında tutulduğu bir hacme sahiptir ve doğal hâline dönüp geri çekildiğinde işgal ettiği yeri komşu suya vermiştir. Böylece bu olayın, bu cisimlerin doğasında bulunan “mekân değişimi” özelliğinden kaynaklandığı anlaşılmıştır.³⁸

Son olarak Fârâbî risaleyi şu şekilde tamamlamaktadır: “Kaplara yaptıkları gözlemler sonunda onları boşluğun varlığına inanmaya sevk eden nedenin ne olduğu konusundaki anlayış eksiklikleri böylece açıklığa kavuşmuştur. Onların söylediklerinden boşluğun varlığı sonucu çıkmaz, aksine onların ‘boş’ ve ‘hiçbir şey içermiyor’ sandıkları yerin aslında hava ile dolu olduğu ortaya konmuştur.”³⁹

Sonuç

Bu çalışmada Byzantiumlu Philon’un *Pneumatika* adlı eseri ile Fârâbî’nin *Risâle fi’l-halâ* adlı risalesi boşluk meselesi çerçevesinde karşılaştırılarak İskenderiye mekanik geleneğinden İslam felsefesine uzanan bilgi aktarımı incelenmiştir. Bu kapsamda metinlerde yer alan deneysel düzenekler, teknik açıklamaları ve yeniden çizilen şekilleriyle birlikte değerlendirilmiş, böylece deneylerin düşünsel arka planı ve fiziksel işleyişi somut biçimde ortaya konmuştur. Her iki düşünürün ortak noktası doğada mutlak bir boşluğun bulunamayacağı ve doğanın kesintisiz bir süreklilik ilkesiyle işlediği görüşüdür. Ancak bu görüş salt teorik bir iddiadan ibaret değildir, her iki yazar da deneysel gözlemi düşünsel temellendirmeye birleştirerek dönemin doğa anlayışına yeni bir metodolojik yön kazandırmıştır.

Philon, *Pneumatika*’nın giriş kısmında bir dizi deney ile havanın bir cisim olduğunu, suyun hava ile birbirine bağlı olduğu ve doğada birbirlerini takip ettiklerini, ateşin ve sıcaklığın havaya etkisini, içinde hava bulunmayan bir boşluğun imkansızlığını, hava basıncının sıvılar üzerindeki etkisini açıklayarak boşluk meselesini etraflıca ele almıştır. Bununla beraber kendinden önceki filozofların görüşlerinden de bahsetmesi o döneme kadarki boşluk tartışmaları hakkında bilgi sahibi olduğunu da göstermektedir. Böylece teorik bilginin karşılığı deney düzenekleri üzerinden sınanmış ve Philon’un metni en eski yazılı örneklerden biri olarak havanın maddî varlığını ve doğanın kendi içinde süreklilik arz eden düzenini göstermeyi amaçlamıştır.

Fârâbî ise *Risâle fi’l-halâ*’da boşluk fikrini savunanlara karşı kapsamlı bir reddiye ortaya koymuştur. Ona göre doğada hiçbir şey bütünüyle boş bırakılamaz; zira evrendeki her hareket, cisimlerin birbiriyle olan sürekliliği sayesinde gerçekleşir. Fârâbî, bu düşüncesini hem akli muhakeme hem de deneysel gözleme dayandırmış; boşluk olarak görünen alanlarda aslında havanın bulunduğunu göstermiştir. Böylece Aristoteles’in fizik anlayışını korumakla birlikte, deneysel yöntem aracılığıyla doğayı açıklama çabasını güçlendirmiştir. Bu yönüyle Fârâbî, İslam dünyasında doğa felsefesi ile deneysel yöntemi bir araya getiren ilk filozoflardan biri olarak öne çıkar.

Burada Philon’un ve Fârâbî’nin ilk deneyleri arasındaki benzerlik dikkati çeker. Boş bir kabın ters çevrilip suya batırıldığında kabın gövdesinin kuru olarak kalması ikisinde de aynı şekilde ifade edilmektedir. İki deneydeki ortak amaç havanın bir cisim olduğunu kanıtlamaktır ki Philon “insanların çoğunun boş zannettikleri kap aslında hava ile doludur” diyerek buna vurgu yapmıştır. Bununla beraber Fârâbî de kaptaki havanın suyun içinde diğer katı cisimler gibi hareket ettiğini dile getirmiştir. Buna ek olarak Fârâbî’de daha yoğun hissedilse de iki metnin de boşluğun varlığını savunanlara karşı bir açıklama mahiyetinde olduğu görülmektedir.

36 Fârâbî, *Risâle fi’l-halâ* (İsmail Saib, 183), 4a-4b.

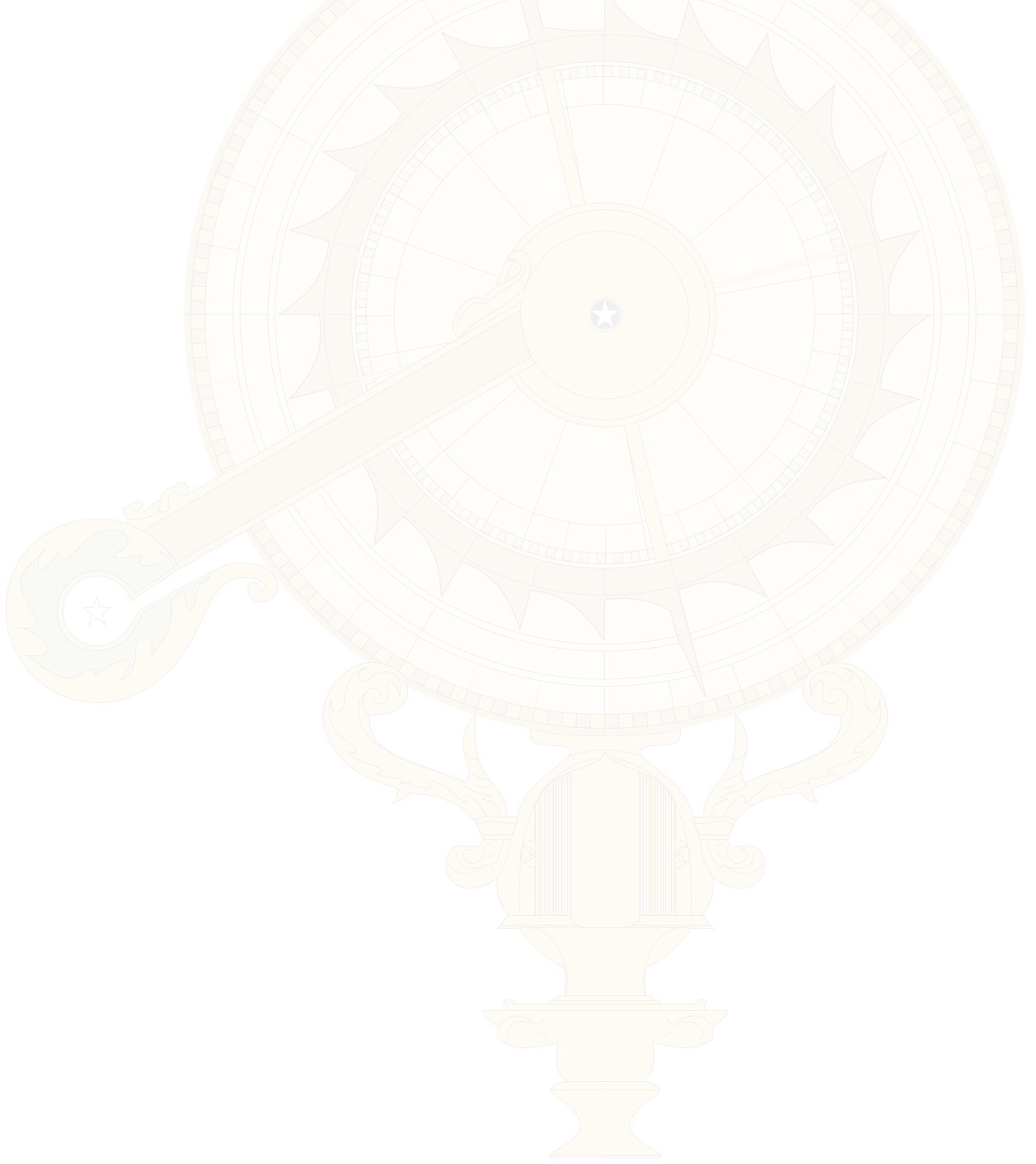
37 Fârâbî, *Risâle fi’l-halâ* (İsmail Saib, 183), 4b-5a-5b.

38 Fârâbî, *Risâle fi’l-halâ* (İsmail Saib, 183), 6a-6b.

39 Fârâbî, *Risâle fi’l-halâ* (İsmail Saib, 183), 7a-7b

Philon ve Fârâbî'nin metinleri arasındaki paralellik antik Yunan mekanik mirasının İslam dünyasında yalnızca korunmadığını aynı zamanda yeni bir felsefi çerçeve içinde dönüştürüldüğünü göstermektedir. Philon'un eserlerinin el-Kindi (ö. 866?) tarafından biliniyor olması Fârâbî'nin (ö.950) de *Pneumatika*'dan haberdar olabileceği ihtimalini akıllara getirmektedir. Böylece İskenderiye Mekanik Okulunun teknik bilgi birikimi Arapçaya yapılan tercümeler aracılığıyla yeniden okunmuş ve doğanın bütüncül düzenini açıklamak için kullanılmıştır. İslam dünyasında bilim Yunan düşüncesinden miras alınan teorik öğeleri sistematik gözlem ve akıl yürütmeyle yeniden inşa etmiştir.

Sonuç olarak her iki düşünürün doğanın sürekliliği ve boşluğun reddi ilkeleri etrafında birleşen yaklaşımları antik mekanik geleneğin İslam düşüncesinde nasıl yeniden anlam kazandığını açıkça göstermektedir. Bu, İslam biliminin bilgiyi dönüştürücü bir rol üstlendiğini, deneysel yöntemin felsefi düzlemde temellendirildiği yeni bir bilgi anlayışına kapı araladığını ortaya koymaktadır. Bu metodolojik dönüşüm, bilimsel düşüncenin tarihsel sürekliliği içinde İslam dünyasının özgün katkısını ve deneysel doğa felsefesinin olgunlaşmasındaki belirleyici etkisini vurgulamaktadır.

Kaynakça

- Abattouy, Mohammed-Al-Hassani, Salim, *The Corpus of al-Isfizari in the Sciences of Weights and Mechanical Devices*. London: Al Furqan Islamic Heritage Foundation Centre for the Study of Islamic Manuscripts, 2013.
- Berryman, Sylvia. "Ancient Atomism". *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2022 Edition). Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.). Erişim 12 Eylül 2025
<https://plato.stanford.edu/entries/atomism-ancient/#LeucDemo>
- Dhanani, Alnoor. *The Physical Theory of Kalām*, Leiden: E.J. Brill, 1994.
- Drachmann, Aage Gerthard. *Ktesibios, Philon and Heron, a Study in Ancient Pneumatics*. Copenhagen: E. Munksgaard, 1948.
- Erdoğan, Ömer Faruk. "Fârâbî ve İbn Sînâ Felsefesinde Boşluk/Halâ Kavramı". *İslâmî Araştırmalar* 30/1 (2019) 92-111.
- Fârâbî, "Uyûnu'l-Mesâil", çev. Mahmut Kaya, *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2005
- Fârâbî, *Risâle fi'l-halâ*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, İsmail Saib Sencer Koleksiyonu, Birinci Seri, 183, 1a-7b.
- Filyon el-Berîfî el-Hakîm (Philon), *Kitâbu Filyon fi'l-Hiyeli'r-Rûhâniyye ve Mihânika'l-Mâ'*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu, 3713, 1a-84b.
- Gottschalk, H. B. "Strato of Lampsacus". *Dictionary of Scientific Biography*. 13:91-95. New York: Charles Scribner's Sons:1981.
- Haklı, Şaban. "İslâm Felsefesinde Mekân ve Boşluk Tasavvurunun Kozmolojiye Tatbiki". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/12 (Aralık 2007) 44-45.
- Hill, Donald R. "From Philo to al-Jazari- from Alexandria to Diyar Bakr", *Studies in Medieval Islamic Technology*, ed. D. King, (1st ed.). UK: Ashgate, 1998.
- Kandemir, Ahmet Mekin "Âlemin Ötesine Uzanan El: Mu'tezile'nin Basra ve Bağdat Ekolleri Arasında Boşluk/Halâ Tartışmaları". *Nazariyat* 7/1 (Nisan 2021) 1-34.
- Kutluer, İlhan. "Halâ". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 15/ 221-225. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Sayılı, Aydın. "Fârâbî'nin Halâ Hakkındaki Risâlesi". *Belleten* 15/57 (Ocak1951) 126-127.
- Sayılı, Aydın- Lugal, Necati. *Ebû Nasr il-Fârâbî'nin Halâ Üzerine Makalesi*. Ankara: TTK. Yayınları, 1951.
- Weber, Alfred. *Felsefe Tarihi*, çev. H. Vehbi Eralp. İstanbul: Sosyal Yayınları, 1998.
- Wilkinson, John Gardner. *The Manners and Customs of the Ancient Egyptians*. London: J. Murray, 1878.
- Woodcroft, Bennet. *Inventions of the Ancients, The Pneumatics of Hero of Alexandria*. London: Taylor Walton and Maberly, 1851.

Osmanlı Seyahat Literatürünün Bilginin Dolaşımına ve İletişimine Katkıları:

Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin *Sefaretnâmesi* ve Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâmesi*

The Contributions of Ottoman Travel Literature
to the Circulation and Communication of
Knowledge:

The *Sefaretnâme* of Yirmisekiz Çelebi Mehmed
Efendi and the *Seyahatnâme* of Evliya Çelebi

Kübra Türe Yakın*

*Dr., Bağımsız Araştırmacı, kubratuureyakin@gmail.com

ORCID: 0000-0002-4384-0750

Makale Bilgisi: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi: 17/11/2025

Kabul Tarihi: 27/12/2025

Yayın Tarihi: 31/12/2025

Osmanlı Seyahat Literatürünün Bilginin Dolaşımına ve İletişimine Katkıları: Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin *Sefaretnâme*si ve Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*si

Öz

Bu araştırma, Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin 1720–1721 yıllarındaki Fransa elçiliği sırasında kaleme aldığı *Fransa Sefaretnâme*si'ni bilim tarihi açısından incelemeyi amaçlamaktadır. Eser bilimsel kurumlar, teknik düzenekler ve gözlem faaliyetleri hakkında detaylı ve sistemli anlatımları ihtiva etmektedir. *Sefaretnâme*'de yer alan hastaneler, teşrih mekânları, devâhâneler, botanik bahçeleri, su teknolojileri, mekanik düzenekler, otomatik saat ve rasathane tasvirleri, dönemin Fransa'sında bilimsel bilginin nasıl üretildiği ve kurumlarda nasıl organize edildiğine dair ayrıntılı gözlemler sunmaktadır. Bu doğrultuda yalnızca diplomatik temasların değil, aynı zamanda tıp, mühendislik ve astronomi alanlarına ilişkin teorik ve pratik bilgi birikiminin doğrudan sahadan aktarılmış bir betimlemesi olduğu görülmektedir. Ayrıca metin içerisinde tespit edilen gözlemler, 17. yüzyılda Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'sinde ağırlıklı olarak Viyana ve çevresinde kayda geçirilen tıbbî kurumlar, mekanik düzenekler ve gözlem faaliyetleriyle karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Her iki Çelebi'nin kullandığı kavramsal çerçevenin benzerliği, Osmanlı düşüncesinde bu bilgi alanlarının bütünüyle bilinmeyen yapılar olmadığı; aksine mevcut literatür, gelenek ve özellikle hiyel geleneği içinde tanımlanabilir karşılıklarının bulunduğu göstermektedir. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin mekanik düzeneklere, fiskiyelere, su kaldırma sistemlerine ve rasathane aletlerine dair ayrıntılı tasvirleri, dönemin teknik uygulamalarını tanımlama hassasiyetini ortaya koyarken; kitabi kültür, teşrih dersleri, botanik çeşitliliği ve hastane organizasyonuna ilişkin gözlemler teoriden pratiğe inşa edilen kurumsal yapıyı görünür kılmaktadır. Sonuç olarak *Sefaretnâme*, 18. yüzyılın başlarında bir Osmanlı elçisinin Fransa'nın bilimsel kurumlarını nasıl gördüğünü ve bu kurumlarda uygulanan yöntemlere nasıl tanıklık ettiğini belgeleyen önemli bir kaynak niteliği taşır. Metinde yer alan bilgiler, tıp tarihi, mühendislik tarihi, astronomi tarihi ve kurumlar tarihi için değerli bir gözlem malzemesi oluşturmakta; aynı zamanda Evliya Çelebi'nin aktarımlarıyla birlikte ele alındığında Osmanlı seyahat literatüründe bilimsel içerik bakımından dikkate değer bir sürekliliğe işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bilim Tarihi, Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, Fransa Sefaretnâme, Bilginin Dolaşımı, Seyahatname.

The Contributions of Ottoman Travel Literature to the Circulation and Communication of Knowledge: The *Sefaretnâme* of Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi and the *Seyahatnâme* of Evliya Çelebi

Abstract

This study aims to examine Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi's *Sefaretnâme of France*, written during his embassy mission to France between 1720 and 1721, from the perspective of the history of science. The work contains detailed and systematic descriptions of scientific institutions, technical mechanisms, and observational practices. The accounts of hospitals, anatomical theatres, devâhânes, botanical gardens, water technologies, mechanical devices, automaton clocks, and the royal observatory provide insightful observations on how scientific knowledge was produced and organized within institutions in early eighteenth-century France. In this respect, the text appears not only as a record of diplomatic encounters but also as a direct, first-hand depiction of theoretical and practical knowledge in the fields of medicine, engineering, and astronomy. The observations identified in the text are also examined in comparison with those found in Evliya Çelebi's *Seyahatnâme*, particularly his reports on medical institutions, mechanical devices, and observational practices in Vienna and its surroundings during the seventeenth century. The similarities in terminology and descriptive framework employed by both authors indicate that these fields of knowledge were not unfamiliar within the Ottoman intellectual tradition; on the contrary, they possessed identifiable counterparts within existing literature, established traditions, and especially the hiyel (mechanical arts) culture. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi's detailed depictions of mechanical arrangements, fountains, hydraulic systems, and astronomical instruments demonstrate a clear attention to the technical aspects of these practices, while his accounts of book culture, anatomical instruction, botanical diversity, and hospital organization reveal institutional structures in which theoretical knowledge was integrated with practice. In conclusion, the *Sefaretnâme* stands as a significant source documenting how an Ottoman ambassador in the early eighteenth century perceived France's scientific institutions and the methods employed within them. The information it contains provides valuable material for research in the history of medicine, engineering, astronomy, and institutional history. Moreover, when considered alongside Evliya Çelebi's accounts, the text highlights a notable continuity of scientific content within the broader corpus of Ottoman travel literature.

Keywords: History of Science, Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, Sefaretnâme of France, Transmission of Knowledge, Travelogue.

Giriş

18. yüzyılın ilk çeyreği Osmanlı düşünce ve bilim tarihinin yalnızca diplomatik düzeyde değil, aynı zamanda epistemolojik paradigma arayışında bir kırılma dönemini temsil etmektedir. Münecimbaşı Ahmed Dede'nin 1702 senesindeki vefatına kadar süren klasik dönemin ardından modern eğitim kurumlarının tesis edildiği 1773 yılına kadar devam eden periyot bunalım ve arayış dönemi olarak tanımlanmaktadır.¹ Ekmeleddin İhsanoğlu'na göre 17. yüzyıldan 19. yüzyılın başına kadar Osmanlıların Batı ile teması; Avrupa dillerinden yapılan tercüme, Avrupa'ya resmi ziyaretler için giden sefirlerin şahsi gözlemleri ve Osmanlı Devleti'nde kurulan modern eğitim müesseseleri olmak üzere üç yol üzerinde gelişmiştir.² İkinci etkin grup daha yakından incelendiğinde diplomatik ilişki ağı içerisinde fikir, bilgi, alet ve tecrübe alışverişinin gerçekleşmesi kaçınılmazdır. Özellikle bu heyetlerde görevlendirilen kişilerin titiz ve güçlü stratejilerle seçildiği göz önünde bulundurulduğunda seyahat ettikleri farklı kültür dünyalarını merak ve motivasyon sayesinde daha incelikli gözlemledikleri düşünülebilir. Bir sonraki adımda sözlü veya yazılı olarak aktarılan gözlem ve tecrübeler, bir tarafta literatürü zenginleştirirken diğer tarafta dildeki kavramları güçlendirmektedir. Miri Shefer-Mossensohn'un bu konudaki yaklaşımı ifade edilen olguyu netleştirmektedir. Öyle ki diplomasi düzeyinde görevlendirilen heyetler, Avrupa'ya ilgi duyarak kayıtlar tutar ve devlete bilgi aktarır. Ayrıca nakledilen bilgileri Osmanlı dünyasındaki kavramlara tercüme eder.³ Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere sefaretnâmelerin literatür içerisindeki diplomatik ilişkilerde kullanılan köprü görevlerinin ötesinde bilgi düzeyini yükselten, kavram dünyasını zenginleştiren, her iki tarafın bilgi anlayışını en uygun zeminde bir araya getiren bir faaliyet söz konusudur. Buna ek olarak Avrupa'daki gelişmelere duyulan merak hem saray çevresinde hem de bürokratik sınıflar içinde III. Ahmed döneminde (1703-1730) artmaya başlamıştır. Osmanlı'nın entelektüel yapısında meydana gelen değişimler; yalnızca bilimsel bilgi alanında değil, mimariden matbaaya, eğitimden diplomasiye kadar uzanan geniş bir yelpazede gözlemlenebilir. Bu süreçte etki alanı oldukça geniş olan ve en dikkate değer belgelerden biri, 1720–1721 yıllarında Fransa'ya elçi olarak gönderilen Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin kaleme aldığı *Fransa Sefaretnâmesi*'dir. Tarihçi ve coğrafyacı Faik Reşit Unat (v. 1964)'a göre "Osmanlı Sefaretnameleri arasında en çok üzerinde durulmuş olanı, edebî ve tarihî kıymet bakımlarından en ehemmiyetli bulunanı ve memleket hayatında yaptığı mühim tesirler itibarıyla de çok verimli olanı hiç şüphesiz" bu eserdir.⁴

Sefaretnâme, Osmanlıların batı sınırı ötesindeki bilim ve teknoloji kültürüyle karşılaşmasının doğrudan ve ayrıntılı bir tanıklığı olarak öne çıkar. Metin, diplomatik bir rapor olarak hazırlanmış olsa da, özellikle Fransa'da erken modern dönemin bilimsel kurumlarını, teknik düzeneklerini ve bilgi anlayışını gözlemleyen bir Osmanlı elçisinin tasvirlerini içerir. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi Fransa'da gördüğü rasathane, hastaneler, anatomi laboratuvarları, botanik bahçeleri, su düzenekleri, fabrikalar ve mekanik saatleri kayda geçirmiştir. İlerleyen bölümlerde görüleceği üzere başvurduğu kavramlar ve anlatım biçimi aslında gördüklerine çok yabancı olmadığı bir gelenek içinden geldiğine işaret eder. Nitekim Alman şarkiyatçı Franz Taeschner (v. 1967) Osmanlı sefaretnâmelerini diplomatik literatürde olduğu kadar seyahat literatürü başlığı altında da değerlendirmektedir. Bu metinlerin yolculuk boyunca gözlemlenenleri ihtiva ettiğini vurgulamaktadır.⁵ Benzer şekilde Kemal Beydilli, klasik sefaretnâmelerin Osmanlı dünyasına yabancı olan yaşam tarzı ve adetlerini kayda geçirmeleri sebebiyle birer haber kaynağı olduklarını belirtmektedir.⁶ Dolayısıyla *Fransa Sefaretnâmesi*, yalnızca diplomatik bir etkileşim kaydı değildir. Osmanlı'nın kavrayış ve temsiliyet evresini takip edebilmek adına birincil kaynak niteliğini taşır. Tam da bu noktada *Fransa Sefaretnâmesi*'nin literatür içerisinde türünün tek örneği olmadığını belirtmek önem arz etmektedir. M. A. Yalçinkaya'nın tespitine göre Avusturya'nın Osmanlı Devleti'nin yenileşme hareketleri üzerindeki rolü tarihçiler tarafından çok az bilinmekteydi. Halbuki 17. yüzyılın ikinci yarısından sonra Viyana'ya gönderilen elçilik heyetlerinin sayısı Paris'e gönderilenlerin iki misline tekabül etmektedir. Öte yandan diplomatik ilişkiler ve sefaretnâmelere ek olarak savaş ve barış zamanlarında diplomatlar, tüccarlar, mülteciler gibi misyoner ve seyyahlar da kendileriyle birlikte fikirleri, bilim ve teknikleri aktarmışlardır.⁷ Bu ve benzeri sebeplerle kayda geçirilen gözlemler, Osmanlı düşünce dünyasında bilimsel merakın canlılığına işaret etmektedir. *Fransa Sefaretnâmesi*'nin muhtevası ve seyahat literatürü ile kesişen konu başlıkları göz önünde bulundurulduğunda söz konusu bilimsel merakın özellikle Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'sinde acayip ve garip kavramları etrafında şekillendiği görülmektedir. Her iki Çelebi'nin gözlemci-bilgi aktarıcı kimlikleri, eserlerinin literatürdeki yerini güçlendirmektedir.

Bu çalışma Evliya Çelebi ile tematik bir karşılaştırma yapmayı değil, bir önceki asırda telif edilen *Seyahatnâme*'nin

- 1 İhsan Fazlıoğlu, "Osmanlılar: İlim ve Kültür", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul:2007), 33/549.
- 2 Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bilim, Teknoloji ve Sanayide Modernleşme Gayretleri", *Osmanlı Araştırmaları* 2 (1998), 7.
- 3 Miri Shefer-Mossensohn, *Osmanlı'da Bilim Kültürel Yaratı ve Bilgi Alışverişi*, çev. Kübra Oğuz (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019), 154.
- 4 Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnâmeleri*, yay. Bekir Sıtkı Baykal (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1968), 53-54.
- 5 Franz Taeschner, "Die Osmanischen Literatur", *Handbuch der Orientalistik*, (Leiden/Köln: E. J. Brill, 1982), V/1 / 331-332.
- 6 Kemal Beydilli, "Sefaret ve Sefaretnâme Hakkında Yeni Bir Değerlendirme", *Osmanlı Araştırmaları* 30/30 (2007), 27.
- 7 Mehmed Alaaddin Yalçinkaya, "Osmanlı Zihniyetindeki Değişimin Göstergesi Olarak Sefaretnâmelerin Kaynak Defteri", *OTAM Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 7 / 7 (1996), 334. Yalçinkaya'ya göre sefaretnâmeler, Osmanlı elçiliklerinin diğer ülkeler hakkındaki izlenim ve gözlemlerini kapsayan birer seyahatname olarak kullanılabilirler. a. m., 336.

sunduğu kavramsal çerçeveyi referans alarak Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin gözlemlerini Osmanlı bilim tarihi ve seyahat geleneği bağlamında konumlandırmayı amaçlamaktadır. Bu yaklaşım ile her iki metni kronolojik veya konularına göre bir karşılaştırmaya tabi tutmanın aksine; literatürdeki merak, gözlem ve bilgi aktarımının hangi kavramlar ekseninde şekillendiğini görmek hedeflenmektedir. Araştırmada nitel metin analizi yöntemi benimsenmiştir. *Fransa Sefaretnâmesi*, bilim tarihi açısından Fransa'da müşahade edilen tıbbî kurumlar, mekanik düzenekler ve rasathane anlatıları bağlamında ele alınmıştır. Metinde yer alan kavramlar ve betimlemeler, Osmanlı seyahat geleneğinde mevcut olan gözlem dili ve bilgi aktarım pratikleri çerçevesinde değerlendirilmiştir. Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâmesi*'ne ise doğrudan bir karşılaştırma nesnesi olarak değil, kavramsal sürekliliği göstermek üzere referans metin olarak başvurulmuştur. Daha bütüncül bir bakış açısından yaklaşıldığında aslında dolaşımda olan bilginin yazıya geçirilmeden önce toplumlar üzerindeki etkisi ve gücü kendini göstermektedir. Örneğin hareket halinde olmak, seyahat etmek, ticaret yollarındaki merkezlerde bulunmak, kurumlara yakın olmak, alet bilgisine sahip olmak gibi birçok farklı ortamlarda şekillen bilgi birikimi tecrübelerle harmanlanmaktadır. Bu birikim özellikle bilim tarihi disipliniinde bir kaynak olarak merkeze alındığında bilginin yalnızca yazılı/bilimsel metinler üzerinden değil, gözlem, deney, seyahat ve kurumlar aracılığı ile üretilebileceğini göstermektedir. Steven Shapin dünya çapında seyahat etmek, deneyimi genişletmek ve bilimsel genellemelerin yeterliliğini test etmek için önemli bir araç olarak görmektedir. Hatta tarih boyunca gezginler, denizciler, tüccarlar, askerler ve maceracılar tarafından oluşturulan bu bilgi bileşeni olmadan erken modern doğa tarihi veya doğa felsefesinin nasıl olacağını hayal etmenin güç olduğunu dile getirmektedir.⁸

Fransa Sefaretnâmesi üzerine yapılan çalışmalar, uzun süre boyunca metnin diplomatik, kültürel ve edebî yönleri etrafında şekillenmiştir. Bu çerçevede eser, Osmanlı-Fransız ilişkilerinin diplomatik boyutunu ele alan klasik tarih araştırmalarında 'Batı ile ilk modern temas' olarak değerlendirilmiştir.⁹ Ancak coğrafya ve bilim tarihi açısından ele alınan çalışmalar oldukça sınırlıdır. Mezkûr alan içerisinde yapılan araştırmalardan birinde Nazan Karakaş Özü, "Dışardan Bilgi Girişi Bağlamında Osmanlı Coğrafyacılığında Sefaretnâme" başlıklı tebliğinde bu eseri bir bilgi taşıyıcı olarak ele almıştır. Çalışma kapsamında belge incelemesi yöntemini kullanarak *Fransa Sefaretnâmesi*'nin yazıldığı tarihe kadar literatürde olan eserleri, literatürdeki Avrupa bilgisini ve bu bilgi birikiminin temel kaynaklarını çalışmanın soruları olarak belirlemiştir. Araştırmanın bulgularının; eserden öğrenilen güzergâh bilgileri, şehir ve liman isimleri (toplamda 97 yer ismi tespit edilmiştir.), konu başlıkları kapsamında incelendiği görülmektedir.¹⁰ Sefaretnâme türündeki bir eserin muhtevasında tarihi coğrafya ve coğrafya tarihi bilgisi bakımından değerlendirmeye tabi tutulabilecek veri ve anlatılara işaret edilmesi, söz konusu çalışmanın öne çıkan yönlerinden birisi olmuştur.

Literatürde dikkat çeken bir diğer yorumu, Berna Kılınç'ın *Travels of Learning: A Geography of Science in Europe* (2003) adlı yayının içinde yer alan "Yirmisekiz Mehmed Çelebi's Travelogue and the Wonders that Make a Scientific Centre" başlıklı makalesidir. Kılınç, söz konusu çalışmada *Sefaretnâme*'yi **bilim merkezleri** kavramı etrafında, Fransız sosyolog Bruno Latour'un (v. 2022) **centre of calculation** yaklaşımından hareketle analiz eder.¹¹ Bu bağlamda Yirmisekiz Çelebi Mehmed'in Fransa'da karşılaştığı bilimsel kurumları 'bilimsel bilgi üretim ağlarının merkezi mekânları' olarak ele alır ve bu gözlemlerini seyahat halinde elde edilen epistemik bir kültür ilişkisi içinde yorumlar. Kılınç'ın bu yaklaşımı, *Sefaretnâme*'nin yalnızca bir diplomatik metin değil, aynı zamanda bilgi dolaşımını belgeleyen bir kaynak olarak okunabileceğini göstermesi bakımından değerlidir. Bununla birlikte, söz konusu çalışma *Sefaretnâme*'yi bilimsel kurumların Fransa'daki işleyişine dair bir örnek vaka olarak ele alırken, Osmanlı düşüncesindeki bilgi anlayışının yansımaları ikincil düzeyde bırakarak Batı merkezli Bilim Devrimi'nin izlerini metin içerisinde aramaktadır.

Bu çalışma ise aynı metni Osmanlı düşünce yapısında hâkim olan geleneğe vurgu yaparak okumaktadır. Yirmisekiz Çelebi Mehmed'in gözlemleri epistemik bir ağın parçasıdır. Merak duygusunun bilgi ile birleşerek inşa ettiği yeni bilginin çerçevesi burada kendini gösterir. Buradaki husus, Osmanlı dünyasındaki zihinsel dönüşümün kaynağını aramaktan ziyade yeniliklerin algılanış biçimidir. Nitekim yeni bir bilginin algılanışı, gözlemcinin içinde bulunduğu entelektüel geleneğin kavramsal kapasitesinin gücü ile doğrudan ilişkilidir. *Sefaretnâme* ise söz konusu kapasitenin kâğıt üzerinde nasıl işlendiğini göstermesi bakımından önem kazanır. Dolayısıyla bu çalışma, Kılınç'ın ortaya koyduğu epistemik merkez ile etkileşim modelini tamamlayıcı bir yönde ilerlemektedir. Ancak Kılınç'ın makalesi bilgi dolaşımının mekânsal-toplumsal örgütlenmesine odaklanırken, buradaki amaç, bilginin Osmanlı entelektüel ufkunda nasıl algılandığı, temsil edildiği ve anlamlandırıldığı sorusuna cevap aramaktır. Böylece *Sefaretnâme*, yalnızca batı toplumlarında gelişen **bilim anlayışının** tanıklığı değil, aynı zamanda Osmanlı düşüncesindeki gözlem ve bilginin anlamına ışık tutan bir

8 Steven Shapin, *A Social History of Truth* (Chicago and London: The University of Chicago Press, 1994), 245.

9 Türkan Polatçı, "Osmanlı Batılılaşmasında Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Paris Sefaretnamesi'nin Önemi", *Çankara Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2/2 (2011), 261.

10 Nazan Karakaş Özü, "Dışardan Bilgi Aktarımı Bağlamında Osmanlı Coğrafyacılığında Sefaretnâmeler: Yirmisekiz Çelebi Mehmet Paris Sefaretnamesi", *4. Uluslararası Felsefe, Eğitim, Sanat ve Bilim Tarihi Sempozyumu* (Muğla: 14-18 Nisan 2021) Tam Metin Bildiriler Kitabı, 729-730, 732-734.

11 Berna Kılınç, "Yirmisekiz Mehmed Çelebi's Travelogue and the Wonders that make a Scientific Centre", *Travels of Learning: A Geography of Science in Europe*, ed. Ana Simoes, vd. (Springer-Science+Business Media, 2003), 78-79.

metin olarak yeniden konumlandırılmaktadır. Metin içerisindeki bilimsel kurumların temsili, mekanik bilgi ve deney girişimleri ve bilginin toplumsallaşmasına dair anlatımlar Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'yi yalnız bir “elçi” değil, erken modern dönemin koşullarında bir **gözlemci-bilgi aktarıcısı** olarak konumlandırmayı mümkün kılar. Bu bağlamda *Sefaretnâme*'nin okuyucuya sunduğu gözlemler, sadece merak edilenin özelliklerini değil ayrıca Fransa'daki kurumların işlevselliğine dair detayları da ihtiva etmektedir. Bu kurumlar, Osmanlı düşünce yapısında bilginin nasıl düzenlendiğini anlamak için mukayese edilebilecek örnekler oluşturur.

1.Fransa Sefaretnâmesi'nde Tıp, Teknoloji ve Astronomi

1.1.Tıbbî Kurumlar ve Tıp Kültürü

Bu bölümde *Fransa Sefaretnâmesi*'nde yer alan tıbbî kurumlar hakkındaki anlatımlar, belirleyici özellikler ve başvuru kavramlar üzerinden inceleme yapılacaktır. Eser içerisinde Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin gözlemleri hıfzıssıhha, teşrih, hastane ve tıp eğitimi bölümlerinin kurumsallığı tasvir edilmektedir. Bu konulara ek olarak botanik bilgisi ve ilaç üretiminin çeşitliliği ve sayıca zenginliği öne çıkmaktadır.

Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi 1720 senesi 26 Eylül tarihinde Fransa'ya gitmek üzere elçilik gemisi ile yola çıkmıştır. Ekim ayının yirmisinde Cuma günü Toulon'a ulaşmış Nazarto Limanına girmiştir. Fakat bu vilayette yayılan hastalık sebebiyle dışarıdan gelen kimseler ile birkaç gün temasa geçilmediğini öğrenmiştir. Elçilik heyetinin bu limana vardığı zamanlarda Marsilya'da **azm-ı hastelik** olarak belirttiği bir salgın söz konusudur ve seksen bin kadar kişinin telef olduğunu yazmıştır. Ayrıca Toulun'un bulunduğu Porvâna eyaletinde de vakalar görülmüştür. Burada Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi *Sefaretnâme* içerisindeki ilk tanımını aktarmaktadır: “Yirmi-otuz gün ve bazılarında dahi kırk gün geçmedikçe dışardan gelen kişilere yaklaşmazlar. Bu **eyyâm-ı mefârik** için **Karantina** derler.”¹² Seyahatin ilerleyen günlerinde Montpellier şehri mukabilinde küçük bir adada kalmak üzere yönlendirildiklerinde bu bölgenin de karantina için belirlendiğini görmüştür. “Gaflet halinde” buraya gelmiş olduklarını ve kırk gün tamamlanınca karantinanın da bittiğini ifade etmiştir.¹³ Elçinin anlatımından yola çıkarak söz konusu salgının şiddeti ve tehlikesi de göz önünde bulundurulduğunda tıbbî uygulamaların kati kurallara çerçevesinde yürürlükte olduğu öğrenilmektedir. Elbette ki karantina yalnızca ölümcül salgın dönemlerinde değil, şehre dışarıdan gelen tüm misafir ve tüccar gibi kişiler için uygulanmıştır. Elçinin bu uygulamayı kayda geçirmesindeki önem bizatihi tecrübesine dayanmaktadır. Aksi halde karantina kuralları ve bölgeleri insanlık tarihinde on sekizinci yüzyıl için yeni bir müdahale veya korunma yöntemi değildir.

Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin tıp alanında aktardığı bir başka konu ise büyük hastane kompleksine¹⁴ ilişkindir. Burası 500-600 **ferrâş** yani hasta bakıcısı ve bunlara ek olarak tabiplerin bulunduğu bir hastanedir. Elçilik heyeti daha sonra **devâhânelere** ulaştığında Yirmisekiz Çelebi burada yer alan birkaç bin şişe içindeki **edeviyye** yani ilaçları, çeşitli havanları, elekleri ve kullanışlı aletleri gördüğünü zikretmektedir.¹⁵ Yirmisekiz Çelebi bir başka gezisinde Kral'ın bahçelerinden birinde **teşrihhâne** bulunduğunu anlatmaktadır ki burada ilm-i teşrih yani anatomi dersleri yapılmaktadır. Bu açıklamalar anatominin yalnızca bir hekimlik becerisi olarak değil, ayrıca kurumsal bir eğitim alanı olarak geliştirildiğini açıkça belgelemektedir. Öte yandan elçinin anlatımına göre aynı mekânda birçok hayvan ve insan bedeninin uzuvları demir teller ile birbirine bağlanarak sergilenmektedir. Özellikle bir fil bedeninin zincirlerle bağlanmış ayakta durur hali Yirmisekiz Çelebi'nin oldukça dikkatini çekmiştir. Ancak buradaki teşrih sürecinin elçi üzerinde oluşturduğu hayret duygusu, söz konusu tıp bilgisinin Osmanlı Devleti'nde karşılıksız olduğu anlamına gelmemektedir. Buradaki nesne teşrihhânenin ortamı ve sergilenen büyük boyuttaki hayvan bedenleridir.

Esere göre ziyaret edilen bahçenin bir diğer bölümü **tabîbhâne**, bir başka bölümü ise **devâhâne** olarak tesis edilmiştir. Burası botanik bahçesi olarak adlandırılabilirimiz bir bölümdür. Yirmisekiz Çelebi'nin anlatımına göre tıp kitaplarında yazılı olan sayısız bitki, ağaç ve maden burada bulunmaktadır. Hatta bunların “Acem, Özbek, Hind, Çin ve özellikle Yeni Dünya'dan getirilen acayip ve garip çeşitleri görülmemiştir”. Ancak Yirmisekiz Çelebi'nin dikkatini çeken en önemli örneklerden birisi **limonluk** olmuştur. Öyle ki “Paris'in soğuk havası sebebiyle Yeni Dünya'dan gelen bitkilerin uygun şartlar altında yetiştirilebilmesi için limonluk gibi camekanlar inşa edilmiştir. Soğuk havalarda Yeni Dünya'nın iklim şartlarına yakın olması adına bu yapının içinde ateş yakarlar”.¹⁶ Söz konusu tasvirlerden hareketle iklim değişikliği sebebiyle özellikle Amerika'dan gelen bitkilerin sağlığı ve elverişli tarımı için bir ortam inşa edildiği öğrenilmektedir.

12 Öznur Alioğlu, *Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa Sefaretnamesi Süleymaniye Kütüphanesi Zühtü Bey Koleksiyonu Nüshası İnceleme-Transkripsiyonlu Metin-Dizin-Tıpkıbasım* (Düzce: Düzce Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 43-44. Burada **kavm-i mesfûrun hastelikden** ifadelerini kullanmaktadır.

13 Alioğlu, *Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa Sefaretnamesi*, 46-47.

14 Les Invalides, 1670 senesinde XIV. Louis tarafından yaralı askerlerin tedavi ve bakımını sağlamak için yaptırılmıştır.

15 Alioğlu, *Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa Sefaretnamesi*, 72.

16 Alioğlu, *Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa Sefaretnamesi*, 86-87.

Ancak sera tipi limonlukların Avrupa saraylarının etkisiyle İstanbul'da on sekizinci yüzyıldan sonra inşa edildiği¹⁷ göz önünde bulundurulduğunda elçinin 'limonluk' ifadesini tercih etmesi dikkat çekicidir. Bu bağlamda limonluk işlevindeki farklı uygulamaların Osmanlı tarım bilgisindeki yeri veya Yirmisekiz Çelebi Mehmed öncesindeki seyahat ve sefaret literatürü farklı bir koldan incelenebilir.

Böylelikle *Sefaretnâme*'deki tıbbî kurumların üç düzeyde önem kazandığı görülmektedir. Öncelikle tıp konusunda üretilen bilgi; hastane, devâhâne, teşrîhâne ve botanik bahçesi gibi mekân ve kurumlar üzerinden tanımlanmıştır. Ayrıca anatomi, tedavi veya ilaç üretimi hakkındaki bilginin kitaplardaki muhtevasına eklenerek pratikte ve deneyimler üzerinden yaygınlaştığı görülmektedir. Son olarak bilginin alanında uzman kişiler etrafında örgütlendiği aktarılmaktadır. Bu konuda kurumların müderrisleri, doktorları ve öğrencileri ön plana çıkmaktadır.

1.2. Teknoloji, Mekanik Bilgi ve Mühendislik

Bu başlık altında Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin gözlemlediği teknik düzenekler ve mühendislik uygulamalarına ilişkin tasvirler, müellifin kavramsal ifadeleri dikkate alınarak analiz edilmektedir. Nehirlerde inşa edilen kanallar, su ile kaldırma düzenekleri, çeşitli boyut ve nitelikteki fiskiyeler, horozlu saat gibi örneklerde bilim ve sanatın bir arada değer kazandığına vurgu yapılmaktadır. Bu metinde su teknolojisi ve ilişkili düzeneklere daha uzun yer verildiği görülmektedir. Yirmisekiz Çelebi'nin anlatımlarından hareketle nehirlerde gemilerin seyri için inşa edilen kanalların büyüklüğü yapım aşamasında önemli mühendislik bilgisi gerektirdiğini göstermektedir. Söz konusu teknik bilgi vasıtasıyla su yolları açılmış ve ulaşım kolaylaştırılmıştır. Ancak bu konuda dikkat çekici bir başka örnek ön plana çıkmaktadır. Elçinin anlatımına göre kimi şehirler nehir yatağından yüksekte olduğu için üçer dörder gemilerin sığabileceği büyük havuzlar oluşturulmuştur. "Bir gemi bu havuza girdikten sonra kapıları kapatırlar. Kapı önünde biriken su, havuzun zemininden iki zira yükselir. Mengeneleri açtıklarında su havuza aktıkça içerideki gemi suyun üzerinde yükselir. Çeyrek saat geçmeden havuz dolar ve gemi iki zira yükselmiş olur."¹⁸

Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin karşısına çıkan kebab çarkları bir diğer mekanik sistem örneğidir. Onun ifadesine göre saray mutfaklarında sanatla **çarklar** üzerinde dönen kebab şişleri vardır.¹⁹ Söz konusu çarklı düzeneğin dikkat çekici bir yanı olduğu ve zikretmeye değer görüldüğü aşikardır. Bu konuya paralel olarak yine Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin opera sahnesinde değişen dekorasyonların çarklı bir düzeneğe bağlı olarak çalıştığı üzerinde durulmaktadır.²⁰

Sefaretnâme'de karşımıza çıkan bir başka düzenek örneği **fevvâre** yani fiskiyelerdir. Elçinin ziyaret ettiği saray bahçelerinde birçok büyüklü küçüklü havuzlarda yer alan fiskiyeler tasvir edilmektedir. Burada önem kazanan husus Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin teknik anlatımıdır. Öyle ki fiskiyelerin kalınlığı (mızraktan kalın) ve fişkırmaya yüksekliği (iki adam boyu yukarı/yüz elli kadem)²¹ gibi teknik bilgiler kullanması, onun tasvirini güçlendirdiği gibi ölçülebilir olanı kayıt altına alarak nesnenin önemini vurgulamaktadır. Metnin bir başka yerinde yükseğe su çıkarmak üzere kullanılan bir mekanizmaya yer verilmiştir. Bu bağlamda Sen Nehri'nden yüz elli zira yüksekliğine suyu çıkarmak için 12 adet büyük çarkların inşa edildiği ve nehir suyu ile döndükleri aktarılmıştır. "Her çarka bir tulumba yerleştirilerek suyu çıkarmak için adam beli kadar beş sıra demirden künkler dizilmiştir. Çarklar döndükçe bu demir bentler ileri ve geri hareket ederek tulumbadan dökülen sular künklerle akmaktadır."²² Bu örnekte de görüldüğü üzere Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, ölçülebilir olan nesneyi kayıt altına almıştır. Ayrıca oldukça büyük ve kimine göre takip edilmesi güç bir mekanizmanın işleyişini aktarma gayretinde olmuştur.

Sefaretnâme içinde mekanik düzenlerin okuyucuya sunulduğu son örnek **horozlu saattir**. Elçinin tasvirine göre her saat başında düzenek üzerindeki horoz kanatlarını çırpıp, ağzını açar ve üç kere ses verir. Daha sonra iki kapı açılır ve iki kişi ellerinde kalkan ve topuz ile çıkar ve geri döndüklerinde kapılar kapanır. Akabinde başka bir kapı açılır ve içinden taht üzerinde oturan bir kral çıkar. Sonra onun üstünde bir kapı daha açılıp elinde taç olan bir melek çıkarak kralın başı üstüne bu tacı tutar.²³ Bu örnekte mekanik düzeneğin sanatsal figürlerle birleştirildiğine şahit olunmaktadır.²⁴ Ancak Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa seyahatinde karşılaştığı teknik bilgi bununla sınırlı değildir. Tıp, mekanik

17 Hatice Adıgüzel, "Bir Tasarımın İzinde: Yeni Bulgular Işığında Raimondo d'Aronco'nun İlk İstanbul Projesi Dersaadet Ziraat ve Sanayi Sergi-i Umumisi", *METU JFA Journal of the Faculty of Architecture* 36/1 (2019/1), 176.

18 Alioğlu, *Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa Sefaretnamesi*, 47, 50.

19 Alioğlu, *Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa Sefaretnamesi*, 72.

20 Alioğlu, *Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa Sefaretnamesi*, 77.

21 Alioğlu, *Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa Sefaretnamesi*, 80-83.

22 Alioğlu, *Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa Sefaretnamesi*, 83-84.

23 Alioğlu, *Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa Sefaretnamesi*, 84-85.

24 Bu ve benzeri mekanik düzenekler ve mühendislik bilgileri Antikite'den İslam Hiyel Geleneğine intikal ederek geliştirilmiş ve Avrupa'da metin içerisindeki gibi örnekleri devam etmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Cevat İzgi, "Hiyel", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: 1998), 18/178-180. Zeyneb Bahadır, "Cezeri", *Türk Maarif Ansiklopedisi*, (Erişim 16 Aralık 2025).

ve mühendislik uygulamalarının ötesinde doğrudan gözleme, ölçmeye ve hesaplamaya dayanan bir başka bilgi alanı olarak astronomi ve rasat faaliyetleri de elçinin dikkatini çekmiştir.

1.3.Rasathane ve Gözlem

Çalışmanın bu bölümünde rasathane ve gözlem faaliyetlerine ilişkin anlatımlar, elçinin bizzat tecrübe ettiği gözlem pratiği ve alet tasvirleri ekseninde ele alınmaktadır. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin gözlemlerine dayalı olarak öne çıkan son alan astronomidir. Paris'te ziyaret ettiği **rasadgâh/müneccimhâne** binası, kurumun düzeni, içindeki ölçüm aletleri ve bizatihi teleskop ile yaptığı gözlemler hakkındaki anlatımları ile önem kazanmıştır. Öyle ki tıp alanından sonra astronomi alanında da kurumsal bir yapı içerisinde bilimsel faaliyetlerin takibine şahit olması ve bunları raporuna eklemesi göz ardı edilemeyecektir.

İlk olarak heyetin rasathaneye ulaşma sebebi aslında bayram sabahını tespit edebilmek için hilali görmektir. Bu sebeple üç kişi kuleye giderek hilali gördüklerine şahadet ederler. Ancak daha sonra Yirmisekiz Çelebi müneccimhâne hakkında bilgi vermeye başlamaktadır. Kral'ın bu kurumu **Kasni** adındaki üstad için inşa ettirdiğini, bu yüksek kulenin üç kattan oluştuğunu ve her katında çok sayıda oda ve **rasat ve nücûm aletlerinin** bulunduğunu aktarır. Ayrıca Yirmisekiz Çelebi cerr-eskâl yani ağırlık kaldırmak için nice aletler ve yine burada bulunan muazzam bir aynanın özelliklerinden bahsetmektedir. Bu aletler arasında öne çıkanlardan biri güneş ve ay tutulmalarını gösteren alettir. Birkaç daireden oluşan bu alet üzerinde etrafı rakamlarla konumlandırılarak güneş ve ay gösterilmiştir. Daireler döndükçe saat akrebi gibi bir mil güneşe ve aya doğru uzanır. Ay üzerine uzandıkça tasvirin üzerini tam mı yoksa eksik mi kapattığı görülür. Böylece yıl, ay ve gün hesabı ile tutulma tespit edilir. Bugünden bakıldığında belki de Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin en can alıcı tecrübesi, “ucunda berber aynası kadar büyük bir camın yerleştirildiği boru biçimindeki **dürbîn**” olarak tarif ettiği teleskop gözlemidir. Rasathaneyi birçok kez ziyaret etme fırsatını yakalayan elçi, gezegen ve ay gözlemi yapmıştır. Ayrıca gezegen ve yıldızların konumları konusunda kendisine bilgiler verildiği ve bir ay sonra tekrar gittiğinde yeni konumların kendisine aktarıldığını kayda geçirmiştir. Öyle ki elçinin ifadesine göre “kaç derece ve kaç dakika hareket ederek her gece ne şekilde göründüklerini tespit etmektedirler”. Yirmisekiz Çelebi'den öğrenildiği üzere Cassini²⁵ rasatlarını tamamlayamadan vefat ettiğinde yerine oğlu²⁶ müneccimbaşı ve rasathanede de müderris olmuştur. Babasının **Uluğ Bey'in Zîc'ine** aykırı bulduğu yerleri Elçi Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'ye tahrir ederek vermiştir. Nitekim Cassini'nin düzeltmeleri henüz basılmamıştır.²⁷ Buraya kadar edinilen bilgiler ışığında özellikle rasathane hakkındaki ayrıntılar ve gözlemlenen gök cisimleri, Yirmisekiz Çelebi'nin içinde bulunduğu kurumların işlevsel düzenini ve bu kurumların çatısı altındaki şahısların bilgi anlayışlarını anlamak için oldukça önem kazanmaktadır.

1.4.Osmanlı Seyahat Geleneğinde Merak, Gözlem ve Kavramsal Süreklilik

Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'den takriben bir asır önce ömürlük bir seyahate çıkan Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'si²⁸ Osmanlı dünyasında seyahat yoluyla bilginin yazıya aktarıldığı, merak ve gözlemin kavram ve tanımlarla çerçevelendiği büyük hacimli bir eserdir. Buradaki amaç her iki eser arasında tematik bir mukayese değildir. Aksine Osmanlı zihniyetinin yansımalarını görmek ve bu zihniyetin kavramsal anlatım biçimini vurgulamak adına *Seyahatnâme* tarihsel bir arka plan metni olarak ele alınmaktadır. Bu yaklaşım ile *Fransa Sefaretnâmesi*'nde arz edilen tıbbî kurumlar, teknik düzenekler ve rasat faaliyetlerinin sözelimi Avrupa'daki ‘yeni’ ile karşılaşmasında bütünüyle kopuk ve tecrübesiz bir zihinsel zeminde bulunmadığına işaret edilmektedir. Seyahat ve sefaret geleneğinde daha önce teşekkül etmiş merak, gözlem ve anlatı tecrübesi, burada bir sürekliliğe dönüşmektedir. Nitekim tecrübe edilen teorik ve pratik bilgi, Osmanlı bilgi anlayışı ve ilim geleneğinde mevcuttur. Ancak Avrupa'daki bilgi anlayışının değişimi ile birlikte gözlemcinin nesnesinin de ‘yeni’ bir tecrübe olduğu görülmektedir.

Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'sinde hastaneler, teşrîhâneler, su düzenekleri, değirmenler, çarklar, saatler ve rasat aletleri gibi pek çok bilimsel ve teknik unsur ayrıntılı tasvirlerle konu edilmiştir. Bu tasvirler sıklıkla “acayip”, “garip” ve “sanatla” gibi ifadeler etrafında şekillenmekle birlikte, anlatının merkezinde söz konusu düzeneklerin işleyişine, ölçülerine ve kullanım biçimlerine yönelik dikkatli bir gözlem yer almaktadır. Bu durum, Osmanlı düşünce dünyasında

25 İtalyan gökbilimci Giovanni Domenico Cassini (v. 14 Eylül 1712).

26 Cassini'nin Oğlu Jacques Cassini (v. 16 Nisan 1756).

27 Alioğlu, *Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa Sefaretnamesi*, 96-99.

28 Evliya Çelebi kimi zaman hamilerinin görevlendirmesiyle elçilik yapmıştır. İçinde bulunduğu diplomasi ağının sayesinde Viyana'ya gitmiştir. Engin bilgisi, yeni yerlere ve insanlara duyduğu ilgi ve seyahat etme tutkusuyla dikkat çekmiştir. Shefer-Mossensohn, *Osmanlı'da Bilim*, s. 153. Ölçülebilir nesnel gözlemleri ve özellikle mekanik düzenekler konusundaki özel ilgisi sebebiyle Evliya Çelebi ziyaret ettiği birçok yerde bu gibi unsurlara yer vermiş, ekseriyetle detaylandırmıştır. Kişinin beslediği merak duygusu ile acayip geleneğinin birleştiği bu eserin literatürde tutarsız, mübalağalı ve kimi zaman uydurma anlatımlar içerdiği iddia edilmiştir. Şüphesiz ki seyahat kültürü bu konuda sayısız yeni incelemelere kapı aralamaktadır. Ancak efsanevi anlatımların, günümüz bilim anlayışına ters düşmesi ve aktarılan bilgiyi bütünüyle yanlış kabul etmesi de özellikle sözlü geleneği yok saymaya kadar götürebilecek bir handikaptır. Yeliz Özyay Diniz'in tespitlerine göre Evliya Çelebi'nin dünyasındaki “hikayelerin, kendi döneminde hem kültürel hem edebi hem de belgesel bilgiyi aktarmada ve işlevli kılmada, o dönemin epistemesi için geçerli ve güçlü bir etkiye sahip olduğu anlaşılmaktadır.” Yeliz Özyay Diniz, *Evliyâ Çelebi'nin Acayip ve Garip Dünyası* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017), 220.

bilginin yalnızca kitâbî kaynaklar üzerinden değil, görmeye ve tecrübeye dayalı olarak da anlamlandırıldığını göstermektedir. Dolayısıyla *Seyahatnâme*, bilimsel bilginin doğruluğunu test eden bir metinden ziyade, bilginin nasıl algılandığını ve temsil edildiğini ortaya koyan bir anlatı olarak değerlendirilmelidir.

Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin *Fransa Sefaretnâmesi*'nde karşımıza çıkan tıbbî kurumlar, mekanik düzenekler ve rasathane tasvirleri, bu açıdan bakıldığında tamamen yabancı bir bilgi evrenine ait değildir. Her ne kadar Fransa'daki kurumsal yapıların ölçeği ve örgütlenme biçimi farklılık arz etse de elçinin kullandığı kavramlar, teknik ayrıntılara gösterdiği ilgi ve gözlemlerini aktarma biçimi; Osmanlı seyahat geleneğinde mevcut olan bir kavramsal sürekliliğe işaret etmektedir. Bu durum, *Fransa Sefaretnâmesi*'nin bir "ilk karşılaşma" metninden ziyade, mevcuttaki gözlem kültürünün yeni bir coğrafyada yeniden işletilmesi olarak okunmasına imkân tanımaktadır. Böylece Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin elçilik görevi sırasında üstlendiği rol, yalnızca diplomatik bir temsilcilik değil, aynı zamanda Osmanlı düşünce geleneği içinde şekillenmiş bir gözlemci-bilgi aktarıcılığı olarak daha net biçimde konumlandırılabilir.

Tıp kültürü ve hızıssıhha konusuna bakıldığında Evliya Çelebi, Bandışka Menziline (Hırvatistan) yer alan karantina bölgesini kaleme almıştır. Bu tanımın Evliya Çelebi'deki karşılığı ise **Nazarete**²⁹ dir. "Öyle ki şehre başka ülkelerden gelen tüccar ve hizmet ehlini vebalı olup olmadıklarını anlamak için burada ağırlandıkları" öğrenilmektedir. Bazı kişiler kırk gün, bazıları on yedi, yedi veya üç gün bekletilir.³⁰ Aynı şekilde Kostantiniyye sınırları içinde "kefere zamanında" Yedikulle Kasabası'nın dışında yedi gün gözetim altında tutuldukları, İspilet Kalesi ve Girit Adası'ndaki Nazarete Limanı'nda tüccarların yine kırk gün bekletildiği, Kefalonya Adası'nda Evliya Çelebi'nin bizatihi üç gün nazaretede konuk edildiği aktarılmaktadır.³¹ Bu bağlamda karantina uygulamasının düzenli devam ettiği görülmektedir. Öte yandan Evliya Çelebi Beç/Viyana seyahati kapsamında şahit olduğu tıbbî kurumlar ve tedavi yöntemleri hakkında anlatımlara yer vermektedir. Evliya Çelebi'nin kütüphanelerde gördüğü teşrih kitapları, diş ve beyin ameliyatı anlatımları, hastane betimlemeleri, bitkisel ecza depoları gibi birçok hususta detaylı bilgiler kayda geçirilmiştir. Özellikle Fişevâr Kalesi-Yoranda Manastırı'nda teşrihâtın tanımını vermiştir: "Teşrihât çeşitli hastalıklardan ölen kimselerin kral izniyle veya kişinin vasiyetiyle karnının yarıp ölüm sebebine baktıktan sonra bazı bedenleri tuzlayıp ve kurutup bir dolapta saklarlar. Bazılarını derisiz olarak sinirleriyle saklarlar. Bazısının vücudundaki kemikleri demir teller ile bağlayıp bir dolapta saklarlar."³² Burada Evliya'dan aktarılan tanıma göre Yirmisekiz Çelebi'nin benzer duygular içerisinde müşahade ettiği ve yazıya döktüğü bilgilerin kavramsal arka planına ışık tutmaktadır.

Mekanik bilgi ve mühendislik hususunda *Seyahatnâme*'nin oldukça geniş bir bilgi havuzu oluşturduğu görülmektedir. Örneğin Evliya Çelebi kanal yapımının en eski örneklerini Kostantiniyye Halîci (İstanbul Boğazı) ve Sapanca Gölü ile deniz arasında olmak üzere İskender zamanına kadar geriye götürmektedir. Sözlü gelenek içerisinde nakledilen bu muazzam mühendislik projesinin detaylarının doğruluğunu burada tartışmayarak yalnızca su yollarının açılması ve denizlere ulaşımın sağlanması fikrinin tarihte ne kadar geriye gittiğini göstermektedir.

Bu literatür içerisinde karşımıza çıkan teknik bilginin bir diğer kolu su mühendisliği ve çark sistemlerine uzanmaktadır. Evliya Çelebi su ile çalışan düzenekler konusunda farklı coğrafyalarda sayısız **değirmen**, **dolap** ve **sakiyeleri** zikrederek bu mekanizmaların çalışma prensiplerini anlatmıştır.³³ Yine birçok yerde örnek gösterdiği kebab çarkları³⁴ ve Viyana'da izlediği sahnelerin tasvirleri ve mekanik düzenlerini detaylıca aktarmıştır.³⁵ Özellikle fevvâreler konusunda Evliya Çelebi'nin fiskiyelelerin kalınlığı ve yüksekliğini ölçülebilir bir birim olarak detaylandırması da öne çıkmaktadır.³⁶ Ayrıca suyu kaldırma düzenekleri içerisinde en özel örneği Estergon Kalesi'ndeki güçlü mekanik düzenin çalışma prensibi ve teknik özellikleri anlatılmıştır. Bu düzenekte su çarklar vasıtasıyla nehirden kaleye farklı katmanlar kullanılarak çıkartılmıştır ki eser içerisinde en çok hayret duyulan sanatlî düzeneklerden biridir.³⁷

Buraya kadar verilen bazı unsur ve düzenekler göz önünde bulundurulduğunda her iki eserin literatür içerisinde benzer

29 Evliya Çelebi burada nezâret ve Nazareto kelimelerini bir araya getirmektedir. Robert Dankoff, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü*, çev. Semih Tezcan (İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, 2004), 210.

30 Evliyâ Çelebi. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi VI. Kitap*, haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002), 263.

31 "Evvelâ kasaba-i hâric-i Yedikulle, kefare zamânında nazarete ya'nî tâ'ünlü yoldan gelmiş âdem şehre girmeyüp bu mahalde yedi gün sâkin olup Kostantiniyye'ye dâhil olduğuyçün bu câ-yı ma'hûda nazarete derlermiş. Ba'de'l-feth Ebü'l-feth Gâzî cümle tabbâğları ve sallakhâneleri bunda koyup âbâdân ederler." SN, 1. Kitap, 192. SN, 5. Kitap, 260, 8. Kitap, 136, 8. Kitap, 245.

32 SN, 7. Kitap, 130.

33 SN, 1. Kitap, 15-16. Bu hususta araştırmacının "Bilim ve Düşünce Tarihinin Bir Kaynağı Olarak Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi" başlıklı henüz yayınlanmamış doktora tezinde detaylı bilgiler yer almaktadır.

34 Örnek olarak Manastır'da görülen kebab dollâbları öne çıkmaktadır. SN, 5. Kitap, 309.

35 SN, 7. Kitap, 92. Dr. Ercan Akyol'un henüz yayınlanmamış araştırmasında ulaştığı bulgulara göre Evliya Çelebi'nin aktardığı tasvir ve düzenekler tiyatral sahne ve dekorlara aittir. Bu konuyu ve arşiv kaynaklarını 26 Şubat 2025 tarihinde FSMVÜ Ayasofya Yerleşkesinde "Seyahatname'de Otomatlar: Erken Modern Avrupa'da Çarklı Mekanizmalar ve Osmanlı Algısı" başlıklı seminerinde aktarmıştır.

36 Örnek olarak âdem kemeri kalınlığında fevvâreler ifadesi görülmektedir. SN, 9. Kitap, 94.

37 SN, 6. Kitap, 168-169.

kavram ve konulara yer verdiği görülmektedir. İki eserin farklı yüzyıl ve farklı coğrafya bölgelerinde karşılaşılan bu örtüşme seyahat kültürü ve bilgi anlayışının nesnel gözlemciliği ve bilgi aktarımındaki detaycılığı barındırmaktadır. Bu doğrultuda nakledilen anlatımların merak duygusu, seyahat kültürü ve ortak kavramlar etrafında şekillenmesi ortak zihniyetin bir ürünü olduğunu desteklemektedir. Her ne kadar *Seyahatnâme*'nin nüshası, Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa seyahatinden sonra Mısır'dan İstanbul'a getirilmiş olsa da (1742) özellikle düzeneklerde öne çıkan kavramların kullanımı açısından terminolojinin sağlamlığı ve dolayısıyla mevcuttaki geleneğin takibi göz önünde bulundurulmalıdır. Buradan hareketle bir hususun vurgulanması gerekmektedir: Yukarıda zikredildiği üzere *Seyahatnâme*'nin nüshaları ve muhtevasının dolaşımında olmasını beklemek özellikle matbaa öncesi sözlü geleneğin hala ağır bastığı bir toplum düzeninde oldukça zorlayıcı bir yorumdur. Şimdiye kadar görüldüğü üzere aslında seyahat kültüründe bir araya gelen bilgilerin yazıya geçirilmeden önce dahi yol üzerinde olan ve olmaya devam eden kişilerce dolaşımında canlı tutulduğu görülmektedir. Bu çalışmada ön plana çıkan tıbbi kurumlar, mekanik bilgi ve rasat aletleri hakkındaki merak, gözlem ve aktarım biçimi özellikle Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin söz konusu konu başlıkları hakkında farklı seviyelerde de olsa bilgi birikimine sahip olduğunu göstermektedir. Bu hususta elçinin seyahati öncesinde tabiri caizse ilgili okumalar yaptığı veya bu konulara ilgi duyduğu anlamına gelebilir. Öyle ki Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, metin içerisinde Serantum olarak belirttiği bir kasaba hakkında Kâtib Çelebi'nin tercüme ettiği Atlas³⁸'ta bir kıssa bulunduğunu zikretmektedir. Mezûr bölge içerisinde "bir yer vardır ki bir kişi burada ses çıkardığında on üç kere yankısı işitilir," der. Ancak Yirmisekiz Çelebi bu yeri sorduğunda kimsenin bilgisinin olmadığını öğrenir. Bunun üzerine o yerin zaman içinde yok olduğu ihtimaline yönelik bir soru yönelterek bu hususun Atlas'ta niçin yer aldığını anlamadığını aktarır.³⁹ Bu örnekte görüldüğü üzere elçilik görevi ile yola çıkan Mehmed Çelebi, seyahat edeceği coğrafyalar hakkında okumalar yapmıştır. Hassaten başvurduğu kitabın Evliya Çelebi'nin muasırı olan Katip Çelebi'nin Avrupa coğrafya literatüründen tercüme ettiği bir eser olması vurgulanması gereken bir yaklaşımdır. Dolayısıyla elçilik misyonunun Osmanlı Devleti'ne geri dönüşlerinden birisi özellikle astronomi alanında olmuştur. Rasathane'de görevli müneccimbaşı Cassini'nin yukarıda bahsi geçen henüz resmi olarak yayınlanmamış zîc bilgilerinin Yirmisekiz Çelebi'ye hediye edilmesi ve bu kayıtların Osmanlı'ya intikal etmesi bilginin dolaşımında önemli bir basamak oluşturmıştır.⁴⁰

Sonuç

Fransa Sefaretnâmesi, Yirmisekiz Çelebi Mehmed'in zihin dünyası ve bilgi birikimi göz önünde bulundurulduğunda 18. yüzyılda Osmanlı ile Fransa devletlerinde dolaşımında olan bilginin yansıması olarak kayda geçmiştir. Söz konusu metin yalnızca diplomatik değil, aynı zamanda epistemolojik düzeyde kültürlerin karşı karşıya geldiklerini göstermektedir. Elçiliğin rasathane, hastane, teşrîhâne, devâhane, fabrikalar ve su düzenekleri gibi farklı öğeler hakkında yaptığı gözlemler incelendiğinde karşılaşılan bilgi düzeyi ve kurumsallaşmanın etkisi bu belgede görülmektedir. Ancak bu doğrultuda söz konusu kavramsal bütünlük inşa edildiği takdirde metnin yalnızca diplomasi tarihi açısından değerlendirilmesinin önüne geçilebilecektir.

Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi ve heyetinin Fransa seyahatinde gördükleri ve yaşadıkları elbette ki çalışma kapsamında incelenen *Fransa Sefaretnâmesi* metni ile sınırlı kalmamıştır. Berna Kılınç'ın araştırmasında işaret ettiği üzere *Le Nouveau Mercure* adlı aylık Paris yayınında Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi ve heyetinin ziyaret ettiği kurumları anlatırken merak odaları (cabinets of curiosities) ve kütüphaneleri de gezdiği aktarılmaktadır.⁴¹ Bu doğrultuda kitap ve kütüphaneler konusunda detaya girmeden bunlara işaret eden Yirmisekiz Çelebi'nin merak odaları gibi diğer ziyaret yerleri ve şahit olunan hadiseler konusunda bir tasvire yer vermediği görülmemektedir. Tam da bu noktada tarihçi Gilles Veinstein'ın (v. 2013) anlatımına dayanarak Yirmisekiz Çelebi'nin kayda geçirmedeği tecrübelerinden birkaçı takip edilebilmektedir:

"Osmanlı hükümeti elçisi Posta Genel Müdürü ve Kraliyet Bilimler Akademisi fahri üyesi olan Sayın Pajot d'Ozembray'ın ünlü çalışma odasını görmek için Bercy'ye gitti. Bu bilgiç oda fizik, matematik ve doğal bilimlerin tüm alanlarındaki yığınlarla antika şeyi içermektedir. Orada, her büyüklükteki çeşitli mîknatîs parçalarının görüldüğü takma işi Avrupa'da olanların en kusursuzudur. Osmanlı elçisi bu seçilmiş taşların bilinen tüm denemelerini zevkle seyretti. Daha sonra, Ekselanslarına kimya deneyleri gösterildi. Mayalanmalarla renk değişikliklerinin sonucu olarak ortaya çıkan sıvıların karışımıyla yapılan deneyler kendisini son derece memnun etmiştir. Çeşitli ışıltılarıyla Osmanlı elçisini hoş bir biçimde şaşırtan birkaç tür fosfor da gösterildi. Doğanın ve sanatın bu oyunlarından sonra, Ekselansları mekanik dalına özgü makine modellerini ve en becerili ustaların

38 Katip Çelebi, Mercator'un (v.1594) Atlas Minor isimli eserini "Levami' al-Nur fi Zulmatı Atlas Minor" başlığı ile 1655 yılında tercüme etmiştir.

39 Alioğlu, *Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa Sefaretnamesi*, 60.

40 Herhangi bir bilgi türünün dolaşımında olmasının öncül şartı o bilginin yazıya geçirilmiş veya yayınlanmış olmasını gerektirmemektedir. Bu örnekte de ziclerin tercüme edilerek literatüre girmesini beklemek bilgi transferini sekteye uğratacaktır.

41 Kılınç, *Yirmisekiz Mehmed Çelebi's Travelogue*, 83.

Bu örnekte görüldüğü üzere Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi metin içerisinde seçici davranmıştır. Her tecrübesi *Sefaretnâme* içinde bulunmamaktadır. Ancak buradaki anlatımlar da Avrupa’daki kurumsal gelişmelerde içine düşülen bir yabancılik hissine yer vermemektedir. Aksine çalışma kapsamında görüldüğü üzere her iki Çelebi’nin de kullandığı kavramsal zenginlik, literatüre hakimiyet ve teknik analizler, söz konusu bilgi alanları ve kurumlarının Osmanlı kültürü ve geleneğindeki bilgi anlayışı ile temellendirilmiştir. Bu doğrultuda Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, elçilik görevi kapsamında Fransa’da gözlemlediği tüm olay ve olguları devlet merkezine ileten bir bilgi aktarıcısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Öte yandan bugünden bakıldığında söz konusu bilgilerin tıp, mühendislik, astronomi ve kurumlar tarihi alanlarındaki araştırmalar için gözlem malzemesi sunduğu görülmektedir. Bu bağlamda sefirlerin entelektüel birikimleri ve düşünce yapılarının yalnızca diplomatik ilişkiler düzeyinde kaldığını düşünmek aldatıcı bir yanılsamadır. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi özelinde bakıldığında onun sadece bir diplomat kimliği taşımadığı aksine ilim dünyasının gelişmelerini takip ederek aktif rol oynadığı görülmektedir. Arayış döneminin bilgi anlayışı ve bilimsel faaliyetleri içerisinde Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, Şehrezûrî’nin (v. 1288’den sonra) *eş-Şeceretü’l-İlâhiyye* adlı eserinin tabiiyyât (fizik) bölümünü tercüme etmiştir.⁴³

Son olarak bu çalışmada ortaya çıkan bulgular ve Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi’nin ilmi şahsiyeti incelendiğinde yeni araştırma soruları doğmaktadır. Bu bağlamda *Sefaretnâme*’nin literatürde yaygınlaşan bir kaniya göre Osmanlı Devleti’nin batılılaşma sürecindeki öncü rolüne kıyasla evvel asırda Evliya Çelebi’nin yazılı olarak *Seyahatname*’de aktardıklarından farklı olarak, yazma daha geç bir tarihte merkeze ulaşmıştır, sözlü iletişim yolu ile eş zamanlı iletişimde devlet erkanına aktardığı bilgilendirme niteliğindeki anlatımlarının rolü göz önünde bulundurulmalıdır. Buna ilaveten yine gelecekteki araştırmalarda metin içerisindeki bilim tarihi öğeleri erken modern dönem bilim tarihi ve Fransa merkezli kaynaklar ekseninde incelenebilir veya bu öğelerin Osmanlı’nın yeni bilgiyi işleyiş ve kurumların modernleşme sürecindeki etkisi tartışılabilir. Böylece bu metin özelinde olduğu gibi benzer nitelikteki kaynaklarda yer alan bilgilerin, doğrudan sahadan alınmış notlar olarak okunmasına imkân verecektir.

42 Veinstein’a göre Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi’nin “merakı onu bilimlerle ilgili bütün yerlere götürmüştür.” Gilles Veinstein, *İlk Osmanlı Sefiri 28 Mehmet Çelebi’nin Fransa Anıları ‘Kafirlerin Cenneti’*, çev. Murat Aykaç Erginöz (İstanbul: Özgü Yayınları, 2002), 160-161.

43 Hüseyin Gazi Topdemir, “Türk Fizik-Optik Tarihi Üzerine”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 2/4 (2004), 137. Detaylı bilgi için bkz. Bekir Karlığa, “Yirmisekiz Mehmet Çelebi’nin Yeni Bulunan Bir Fizik Kitabı Tercümesi ve Onsekizinci Yüzyılın Başında Osmanlı Düşüncesi”, *Bilim, Felsefe, Tarih I* (İstanbul: 1991), 314-324. Zübeyir Ovacık, “XVIII. Yüzyıl Osmanlı Modernleşmesine Felsefi Bir Katkı: Yirmi Sekiz Mehmet Çelebi ve Semeretü’ş-Şecere Adlı Eseri”, *E-Journal of New World Sciences Academy NWSA-Humanities* 7/2 (2012), 74-82.

Kaynakça

- Adıgüzel, Hatice. “Bir Tasarımın İzinde: Yeni Bulgular Işığında Raimondo d’Aronco’nun İlk İstanbul Projesi Dersaadet Ziraat ve Sanayi Sergi-i Umumisi”. *METU JFA Journal of the Faculty of Architecture* 36/1 (2019/1), 157-182.
- Alioğlu, Öznur. *Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi’nin Fransa Sefaretnamesi Süleymaniye Kütüphanesi Zühri Bey Koleksiyonu Nüshası İnceleme-Transkripsiyonlu Metin-Dizin-Tıpkıbasım*. Düzce: Düzce Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Bahadır, Zeyneb. “Cezeri”. *Türk Maarif Ansiklopedisi*. Erişim 16 Aralık 2025. <https://turkmaarifansiklopedisi.org.tr/cezeri>
- Beydilli, Kemal. “Sefaret ve Sefaretnâme Hakkında Yeni Bir Değerlendirme”. *Osmanlı Araştırmaları* 30/30 (2007), 8-30.
- Dankoff, Robert. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü*. çev. Semih Tezcan. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, 2004.
- Evliyâ Çelebi. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi VI. Kitap*, haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.
- Evliyâ Çelebi. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi I. Kitap*, haz. Robert Dankoff-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006.
- Evliyâ Çelebi. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi V. Kitap*, haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-İbrahim Sezgin. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007.
- Evliyâ Çelebi. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi VIII. Kitap*, haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-Robert Dankoff. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.
- Evliyâ Çelebi. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi VII. Kitap*, haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-Robert Dankoff. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.
- Fazlıoğlu, İhsan. “Osmanlılar: İlim ve Kültür”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 33/548-556. İstanbul: 2007.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bilim, Teknoloji ve Sanayide Modernleşme Gayretleri”. *Osmanlı Araştırmaları* 2 (1998), 1-22.
- İzgi, Cevat. “Hiyel”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 18/178-180. İstanbul: 1998.
- Karakaş Özü, Nazan. “Dışardan Bilgi Aktarımı Bağlamında Osmanlı Coğrafyacılığında Sefaretnameler: Yirmisekiz Çelebi Mehmet Paris Sefaretnamesi”, 4. *Uluslararası Felsefe, Eğitim, Sanat ve Bilim Tarihi Sempozyumu* (Muğla: 14-18 Nisan 2021) Tam Metin Bildiriler Kitabı 725-737.
- Karlıağa, Bekir. “Yirmisekiz Mehmet Çelebi’nin Yeni Bulunan Bir Fizik Kitabı Tercümesi ve Onsekizinci Yüzyılın Başında Osmanlı Düşüncesi”, *Bilim, Felsefe, Tarih I*. İstanbul: 1991, 314-324.
- Kılınç, Berna. “Yirmisekiz Mehmed Çelebi’s Travelogue and the Wonders that make a Scientific Centre”. *Travels of Learning: A Geography of Science in Europe*. ed. Ana Simoes, vd. 77-100. Springer-Science+Business Media, 2003.
- Ovacık, Zübeyir. “XVIII. Yüzyıl Osmanlı Modernleşmesine Felsefi Bir Katkı: Yirmi Sekiz Mehmet Çelebi ve Semeretü’ş-Şecere Adlı Eseri”. *E-Journal of New World Sciences Academy NWSA-Humanities* 7/2 (2012), 74-82.
- Özay Diniz, Yeliz. *Evliyâ Çelebi’nin Acayip ve Garip Dünyası*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017.
- Polatçı, Türkan. “Osmanlı Batılılaşmasında Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi’nin Paris Sefaretnamesi’nin Önemi”. *Çankara Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2/2 (2011), s. 249-263.
- Shapin, Steven. *A Social History of Truth*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1994.
- Shefer-Mossensohn, Miri. *Osmanlı’da Bilim Kültürel Yaratı ve Bilgi Alışverişi*. çev. Kübra Oğuz. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019.
- Taeschner, Franz. “Die Osmanischen Literatur”. *Handbuch der Orientalistik*. V/1 / 250-335. Leiden/Köln: E.J. Brill, 1982.
- Topdemir, Hüseyin Gazi. “Türk Fizik-Optik Tarihi Üzerine”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 2/4 (2004), 135-151.
- Unat, Faik Reşit. *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnâmeleri*. yay. Bekir Sıtkı Baykal. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1968.
- Veinstein, Gilles. *İlk Osmanlı Sefiri 28 Mehmet Çelebi’nin Fransa Anıları ‘Kafirlerin Cenneti’*. çev. Murat Aykaç Erginöz. İstanbul: Özgü Yayınları, 2002.
- Yalçınkaya, Mehmed Alaaddin. “Osmanlı Zihniyetindeki Değişimin Göstergesi Olarak Sefaretnamelerin Kaynak Defteri”. *OTAM Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 7/7 (1996), 319-338.

**FATİH
SULTAN
MEHMET**
VAKIF ÜNİVERSİTESİ

